

Державна служба України з надзвичайних ситуацій

Львівський державний університет безпеки
життєдіяльності

Гринчишин Н.М.

ЗАПОВІДНА СПРАВА

Навчальний посібник

Львів, 2024

УДК 502.7
Г85

Рекомендовано до друку
Вченою радою Львівського державного університету
безпеки життєдіяльності
(Протокол № 2 від 02 жовтня 2024 року).

Рецензенти:

- Дацко Т. М.** кандидат сільськогосподарських наук, доцент, доцент кафедри екології Львівського національного університету природокористування;
- Степова К. В.** кандидат технічних наук, доцент, завідувач науково-дослідної лабораторії екологічної безпеки Львівського державного університету безпеки життєдіяльності.

Гринчишин Н. М. Заповідна справа : навч. посібник. Львів : ЛДУБЖД, 2024. 145 с.

Викладено міжнародні аспекти заповідної справи, її сучасний стан та перспективи розвитку. Розглянуто правові, наукові, організаційні, управлінські засади заповідної справи в Україні. Значна увага приділена необхідності збільшення площі природоохоронних територій, як необхідної умови для підтримки екологічної рівноваги, збереження біорізноманіття та забезпечення сталого розвитку.

Навчальний посібник призначений для здобувачів вищої освіти екологічних спеціальностей, а також для всіх, хто цікавиться проблемами охорони природи та прагнуть отримати фундаментальні знання про заповідну справу та її роль у системі природоохоронних заходів.

З М І С Т

ВСТУП.....	7
РОЗДІЛ 1. ЗАПОВІДНА СПРАВА ТА ЇЇ МІЖНАРОДНИЙ КОНТЕКСТ	
Тема 1. СУТНІСТЬ ЗАПОВІДНОЇ СПРАВИ.....	8
1.1. Заповідання природи та його основні історичні етапи.....	8
10 1.2. Заповідна справа як сфера практичної діяльності.....	10
1.3. Наукові засади заповідної справи.....	11
1.4. Ідеології заповідної справи.....	13
Тема 2. ІСТОРІЯ ЗАПОВІДНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ.....	15
2.1. Примітивно-релігійний етап.....	15
2.2. Приватно-феодальний етап.....	15
2.3. Науково-пізнавальний етап.....	17
2.4. Розвиток заповідної справи в радянський період.....	18
2.5. Заповідна справа за часів незалежності України.....	22
Тема 3. СУЧАСНА КРИЗА БІОРІЗНОМАНІТТЯ ТА ШЛЯХИ ЇЇ ПОДОЛАННЯ.....	25
3.1. Сутність поняття біорізноманіття та ознаки його кризи.....	25
3.2. Міжнародне співробітництво у сфері збереження біорізноманіття.....	29
3.3. Заходи щодо збереження біорізноманіття.....	33
3.4. Стан біорізноманіття в Україні та аналіз його загроз.....	35
Тема 4. РОЛЬ ЧЕРВОНИХ СПИСКІВ І КНИГ У ЗБЕРЕЖЕННІ ВИДОВОГО РІЗНОМАНІТТЯ.....	39
4.1 Червоний список Міжнародного союзу охорони природи...39	
4.2 Червона книга України.....	41
4.3 Зелена книга України.....	43
Тема 5. ПРИРОДООХОРОННІ ТЕРИТОРІЇ ЯК ОСНОВНИЙ ІНСТРУМЕНТ ЗБЕРЕЖЕННЯ БІОРІЗНОМАНІТТЯ.....	48
5.1 Природоохоронні території та підстави їх створення.....	48
5.2 Категоризація заповідних територій.....	49
5.3 Водно-болотні угіддя як природоохоронні території міжнародного значення.....	51
5.4. Біосферні резервати.....	54

Тема 6. ЕКОЛОГІЧНА МЕРЕЖА.....	58
6.1. Екологічна мережа як новаторський підхід у збереженні біорізноманіття.....	58
6.2. Законодавча база для створення національної екологічної мережі.....	59
6.3. Екологічна мережа «Natura 2000.....	62
6.4. Смарагдова мережа.....	63

РОЗДІЛ 2. ЗАПОВІДНА СПРАВА В УКРАЇНІ

Тема 7. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ПРО ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНИЙ ФОНД УКРАЇНИ.....	67
7.1. Законодавство України про природно-заповідний фонд....	67
7.2. Класифікація територій та об'єктів природно-заповідного фонду.....	68
7.3. Правові засади функціонування територій та об'єктів природно-заповідного фонду.....	69
7.4. Основні засоби збереження територій та об'єктів природно-заповідного фонду.....	70
7.5. Види використання територій та об'єктів природно-заповідного фонду.....	71
Тема 8. УПРАВЛІННЯ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНИМ ФОНДОМ ТА ЕКОНОМІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЙОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ.....	75
8.1. Органи управління природно-заповідним фондом.....	75
8.2. Державний кадастр територій та об'єктів природно-заповідного фонду.....	76
8.3. Економічне забезпечення організації і функціонування природно-заповідного фонду.....	78
Тема 9. РЕЖИМ ТЕРИТОРІЙ ТА ОБ'ЄКТІВ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ.....	83
9.1. Поняття про режим територій та об'єктів природно-заповідного фонду та їх функціональні зони.....	83
9.2. Режим територій та об'єктів природно-заповідного фонду:....	85
9.2.1 природного заповідника.....	85
9.2.2 біосферного заповідника.....	88
9.2.3 національного природного парку.....	89
9.2.4 регіонального ландшафтного парку.....	91
9.2.5 ботанічного саду.....	91

9.2.6 дендрологічного парку.....	92
9.2.7 парку-пам'ятки садово-паркового мистецтва.....	92
9.2.8 зоологічного парку.....	93
9.2.9 заказника.....	94
9.2.10 пам'ятки природи.....	95
9.3.11 заповідного урочища.....	95
9.3 Організація охорони територій та об'єктів природно-заповідного фонду.....	95
9.4 Державний контроль за додержанням режиму територій та об'єктів природно-заповідного фонду.....	97
Тема 10. НАУКОВО-ДОСЛІДНА РОБОТА НА ТЕРИТОРІЯХ ТА ОБ'ЄКТАХ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ.....	100
10.1. Організація наукових досліджень.....	100
10.2. Мета та напрями наукових досліджень.....	101
10.3. Наукові полігони.....	103
10.4. Літопис природи як основна форма узагальнення результатів наукових досліджень.....	105
Тема 11. ОСВІТНЬО-ВИХОВНА ДІЯЛЬНІСТЬ УСТАНОВ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ.....	107
11.1. Мета та напрями екологічної освітньо-виховної роботи.....	107
11.2. Порядок організації та проведення екологічної освітньо-виховної роботи.....	109
11.3. Еколого-освітня стежка.....	112
Тема 12. РЕКРЕАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ У МЕЖАХ ТЕРИТОРІЙ ТА ОБ'ЄКТІВ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ.....	115
12.1. 12.1. Поняття рекреації та мета рекреаційної діяльності в межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду.....	115
12.2. Основні напрями і види рекреаційної діяльності.....	116
12.3. Організація рекреаційної діяльності та взаємодія з суб'єктами рекреаційної діяльності.....	119

Тема 13. ПОРЯДОК СТВОРЕННЯ Й ОГОЛОШЕННЯ ТЕРИТОРІЙ ТА ОБ'ЄКТІВ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ.....	124
13.1. Підготовка і подання клопотань про організацію чи оголошення територій та об'єктів природно-заповідного фонду.....	124
13.2. Попередній розгляд клопотань.....	125
13.3. Прийняття рішень про створення чи оголошення територій, об'єктів природно-заповідного фонду та їх охоронних зон.....	127
13.4. Резервування цінних для заповідання територій та об'єктів.....	128
Тема 14. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНИЙ ФОНД..	132
14.1. Юридична відповідальність за порушення законодавства про природно-заповідний фонд.....	132
14.2. Види відповідальності за порушення законодавства про природно-заповідний фонд.....	133
14.3. Шкода та збитки природно-заповідному фонду внаслідок збройної агресії Російської Федерації.....	137
ДОДАТКИ.....	140
<i>Додаток А.</i> Перелік багатосторонніх міжнародних договорів України з питань співробітництва у сфері збереження біорізноманіття	141
<i>Додаток Б</i> Програма літопису природи	143

ВСТУП

В сучасних умовах посилення антропогенного впливу на природне середовище, питання охорони природних екосистем та збереження біорізноманіття стають особливо актуальними.

Заповідна справа як галузь наукової та практичної діяльності виконує завдання створення та збереження в природному стані як окремих компонентів природи, так і цілісних природних комплексів на спеціально виділених територіях. Вона сприяє збереженню унікальних природних екосистем, генофонду рослинного і тваринного світу та підтримці екологічної рівноваги. Вивчення заповідної справи має важливе значення у підготовці фахівців, сфера діяльності яких пов'язана з охороною навколишнього природного середовища.

Навчальний посібник призначений для здобувачів вищої освіти екологічних спеціальностей, а також для всіх, хто цікавиться проблемами охорони природи та прагнуть отримати фундаментальні знання про заповідну справу та її роль у системі природоохоронних заходів. Необхідність його підготовки обумовлена глобальними процесами у сфері збереження біорізноманіття та інтеграцією України в ЄС.

У посібнику розглядаються міжнародний аспект, правові, наукові, організаційні, управлінські засади заповідної справи, а також її роль у забезпеченні цілей сталого розвитку.

Метою цього посібника є надати здобувачам вищої освіти знання, що дозволяють глибше розуміти роль і завдання заповідної справи, формувати вміння і навички, необхідні для професійної діяльності у сфері екології. Сподіваюся, що він стане корисним навчальним ресурсом для оволодіння основами заповідної справи, а також сприятиме вихованню екологічної культури.

РОЗДІЛ 1. ЗАПОВІДНА СПРАВА ТА ЇЇ МІЖНАРОДНИЙ АСПЕКТ

Тема 1. СУТНІСТЬ ЗАПОВІДНОЇ СПРАВИ

- 1.1. Заповідання природи та його основні історичні етапи.
- 1.2. Заповідна справа як сфера практичної діяльності.
- 1.3. Наукові засади заповідної справи.
- 1.4. Ідеології заповідної справи.

1.1. Заповідання природи та його основні історичні етапи

Розвиток людської цивілізації супроводжувався постійним впливом на природу, що призводив до знищення як окремих видів, так і цілих природних комплексів. Значні масштаби порушень екологічної рівноваги формували в людей усвідомлення цінності природи, розуміння необхідності її збереження та заповідання майбутнім поколінням.

Стратегія заповідання природи полягає в виділенні окремих територій та наданні їм певного охоронного статусу, який забороняє або обмежує певні види господарської діяльності на цих територіях.

Заповідання природи – вилучення в установленому порядку певної території (чи будь-якого об'єкта) зі сфери звичайної господарської діяльності (аж до цілковитої заборони відвідування людьми) для досягнення особливих природоохоронних цілей.

Практика заповідання природи поширена в усіх народів світу. Вона налічує тисячі років і відображає завдання, які необхідно було вирішувати на кожному етапі історичного розвитку людства, що визначалися ступенем використання природних ресурсів та усвідомленням їх значення при зменшенні кількості.

В історії заповідання можна виділити окремі етапи, які відображають різні концепції охорони природи.

Сакрально-релігійний етап. Охорона «сакральних місць», яка заснована на поклонінні таїнствам природи, була притаманна всім народам світу, і сьогодні поширена серед спільнот на островах в Тихому океані та в деяких частинах Африки. З виникненням релігій, охорона природних територій, виділених для

задоволення духовних потреб, була досить суворою. Залишки такої охорони природи можна зустріти у багатьох країнах у вигляді святих джерел, священних гір, печер і гаїв.

Утилітарний етап. В періоди феодалізму й середні віки, землі, що належали правлячим особам, визначались як приватні угіддя. Для збереження окремих видів природних ресурсів (тварин і рослин) з метою їх подальшого практичного використання, правлячі особи видавали укази про заборону певних видів діяльності (полювання, розорювання, випасання, збирання) на окремих територіях, які набували офіційного статусу охорони.

Естетичний етап. В XVII- XVIII ст. в країнах Західної та Східної Європи почали активно створювати й охороняти території, які представляли видозміну первозданної природи за допомогою ландшафтного та паркового мистецтва. Велика кількість паркових комплексів біля палаців і в містах збереглася й до наших днів.

Рекреаційний етап. В XIX ст розпочалося створення заповідних територій для громадського рекреаційного використання. Такі природоохоронні території отримали назву національних природних парків. Перший національний природний парк Єллоустоунський, створений у 1872 році в США.

Науково-пізнавальний етап. Початком цього етапу можна вважати створення ботанічних садів при університетах. Збереження природних екосистем для наукових досліджень розпочалося на початку XX ст. в природних заповідниках, створенню яких сприяло впровадження у більшості країн світу природоохоронного законодавства.

Глобальний етап. Стрімкі темпи втрати біорізноманіття на всіх континентах, які розпочалися з середини XX, потребували невідкладних дій міжнародної спільноти. За останні пів століття збереженню біорізноманіття присвячено багато міжнародних рішень, постанов, конвенцій, угод.

Діяльність зі збереження біорізноманіття стала стратегічним та одним з найактуальніших напрямків світової, державної та регіональної політики.

Сучасний етап заповідання характеризується створенням глобальної системи природоохоронних територій, а збільшення їх територій є важливою запорукою досягнення цілей сталого розвитку.

1.2. Заповідна справа як сфера практичної діяльності

Практична діяльність, спрямована на збереження й відновлення зникаючих живих організмів і типових екологічних систем, отримала назву заповідної справи.

На сучасному етапі розвитку людського суспільства заповідна справа є одним з найважливіших напрямів природоохоронної діяльності. Нова глобальна концепція сталого розвитку, сформована на Всесвітньому саміті ООН зі сталого розвитку в Ріо-де-Жанейро (Бразилія, 1992 р.), визначає неможливість збалансованого соціально-економічного розвитку регіонів без збереження навколишнього природного середовища та біорізноманіття, що надало додаткового значення для розвитку сучасної заповідної справи.

У вищезгаданій концепції цілями сталого розвитку, що стосуються заповідної справи, є:

Ціль 14. Збереження морських ресурсів;

Ціль 15. Захист та відновлення екосистем суші.

Сутність заповідної справи полягає в розробленні теоретичних засад та практичному вирішенні проблем збереження біорізноманіття, підтримці екологічної рівноваги в природних комплексах, формуванні світоглядних орієнтирів людини, спільнот, суспільства, досягнення цілей сталого розвитку.

Заповідна справа в Україні є системою заходів, спрямованих на збереження унікальних і типових ландшафтів, інших природних комплексів, біологічного різноманіття, в тому числі генофонду рослинного і тваринного світу, підвищення ролі заповідних територій у розробці наукових основ раціонального природокористування та охорони природи, розвитку природничих наук, здійсненні моніторингу навколишнього природного середовища, підготовці висококваліфікованих фахівців, формуванні в суспільстві екологічних цінностей.

Організаційно-правові основи ведення заповідної справи визначено Законом України «Про природно-заповідний фонд України» та законодавчими актами, прийнятими відповідно до нього. Завданнями заповідної справи в Україні є:

- визначення наукових, організаційних, правових, фінансових та інших засад розвитку заповідної справи;

- оптимізація мережі природоохоронних територій;
- проведення наукових досліджень на базі заповідних територій;
- підготовка фахівців;
- сприяння у підвищенні екологічної свідомості громадян;
- міжнародне співробітництва з питань збереження біорізноманіття.

1.3. Наукові засади заповідної справи

Сучасна заповідна справа – це не лише сфера практичної діяльності, а й наукова діяльність, що забезпечує її розвиток. Серед напрямків наукових досліджень заповідної справи головними є:

- 1) дослідження природного (еволюційного) розвитку рослинного та тваринного світу;
- 2) виділення у природних комплексах незвичайних, унікальних ділянок і явищ, розробка напрямів та методів їх збереження;
- 3) встановлення шляхів збереження ділянок із типовим рослинним та тваринним світом;
- 4) збереження біорізноманіття;
- 5) необхідність забезпечення сталого розвитку.

Дослідження природного (еволюційного) розвитку рослинного та тваринного світу є класичним напрямком наукових досліджень, сформованим ще на початку ХХ сторіччя. Цей напрям передбачає створення природних заповідників виключно з метою проведення наукових спостережень за природним розвитком рослинного та тваринного світу.

Засновником цього напрямку досліджень в Україні був ґрунтознавець Василь Васильович Докучаєв. З метою збереження «найхарактерніших степових рослин та тваринних форм» він пропонував заповідати ділянку природного степу і побудувати на ній наукову станцію. Ці погляди поділяв відомий ботанік Йосиф Конрадівич Пачоський, який відзначав особливу важливість багаторічних спостережень за фауною та флорою найбільш типових ділянок заповідних об'єктів.

Виділення у природних комплексах незвичайних, унікальних ділянок і явищ, розробка напрямів та методів їх збереження – напрям досліджень, який започаткував німецький природознавець та засновник в Європі руху з охорони пам'яток природи Гуго Конвенц. До пам'яток природи він відносив невеликі об'єкти первинної природи, які в певному регіоні є унікальними, рідкісними. Сутність поглядів Гуго Конвенца відображає така його фраза: «Було б несправедливо вимагати, щоб заради рідкісних рослин не використовувати у господарському відношенні певну місцевість, але напевне у тому або іншому випадку необхідно докласти зусиль, щоб зберегти цінні рослини або рослинні угруповання. Це ж стосується рідкісних видів тварин, геологічних утворів тощо».

Встановлення шляхів збереження ділянок із типовим рослинним та тваринним світом – напрям наукових досліджень, який передбачає зміну режиму охорони для окремих видів в природних заповідниках, екосистеми яких сформувались в умовах постійного антропогенного впливу.

Так, степові заповідники в Україні створювалися на ділянках, які раніше постійно випасалися. В умовах режиму абсолютної заповідності степ втрачає свій первинний стан: щільно-дернинні злаки після припинення періодичного випасання розріджуються, збільшується кількість чагарників. В такій ситуації необхідно розробити регламентуючі заходи, серед яких найбільш ефективним є періодичне сінокосіння.

Подібною є ситуація зі збереженням лук в умовах заповідного режиму. Луки за своєю природою є вторинним типом рослинності, яка виникла внаслідок сінокосіння, яке обмежує розвиток лісової й чагарникової рослинності та сприяє розвитку трав'яних ценозів. Якщо декілька років підряд не проводити сінокосіння, луки швидко заліснюються.

Таким чином, створення системи репрезентативних ділянок рослинного світу неможливо здійснити без включення регуляторних заходів (сінокосіння, випасання, проріджування деревостану тощо).

Збереження біорізноманіття. Цей напрям досліджень пов'язаний з пошуком шляхів і методів збереження та припинення втрат видового біорізноманіття. Насамперед, такі дослідження стосуються видів рослин та тварин, занесених до Червоних книг.

Необхідність забезпечення сталого розвитку – напрям досліджень, спрямований на визначення і моніторинг показників, необхідних для досягнення цілей сталого розвитку заповідної справи. До основних таких показників належить мінімальна частка площі природоохоронних територій, яка забезпечить збереження біорізноманіття та частка площі територій національної екологічної мережі у загальній території країни.

1.4. Сучасні ідеології заповідної справи

На сучасному етапі розвитку заповідної справи створення природоохоронних територій відбувається на основі ідеологій ресурсизму, класичного заповідання, екоцентризму.

Ідеологія ресурсизму передбачає створення заповідних територій для збереження та відтворення окремих природних ресурсів, переважно, з метою їх практичного використання. Ресурсизм сповідає економічні підходи, тобто одержання конкретної матеріальної вигоди із заповідання. Згідно з цією ідеологією створюються різні види заказників (лісові, орнітологічні, іхтіологічні, ботанічні та ін.).

Ідеологія класичного заповідання передбачає охорону природи як цілісної екосистеми для благ людини. Згідно з цією ідеологією переважно створюють заповідники та національні природні парки. Прихильники цієї концепції підтримують режим абсолютної заповідності, однак допускають проведення наукових досліджень, гасіння пожеж, що виникли з природних причин, екотуризм, рекреацію, освітню діяльність (навчальні практики).

Ідеологія екоцентризму сповідує принцип однакового права на існування дикої природи та людини. За цією концепцією в створених для охорони територіях підтримується режим абсолютної заповідності без будь-якого наукового, рекреаційного, освітнього чи іншого втручання людини. Останнім часом ця концепція стає популярною і набуває все більше прихильників.

Отже, сучасна заповідна справа є сферою практичної та наукової діяльності, яка базується на ідеологічних принципах.

Запитання для самоконтролю

1. Дайте визначення заповіданню природи.
2. Охарактеризуйте основні історичні етапи заповідання природи.
3. Поясніть сутність заповідної справи.
4. Які основні завдання заповідної справи в Україні?
5. Назвіть та поясніть основні напрямки наукових досліджень заповідної справи.
6. Які цілі сталого розвитку стосуються заповідної справи?
7. Охарактеризуйте сучасні ідеології заповідної справи.

Використана література

1. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року : *Закон України від 28.02.2019 р. № 2697-VIII.*

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19#Text>

2. Про Програму перспективного розвитку заповідної справи в Україні : *Постанова Верховної Ради України від 22.09.1994 р. № 177/94-ВР.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/177/94-вр#Text>

3. Питання збору даних для моніторингу реалізації цілей сталого розвитку : *Розпорядження Кабінету Міністрів України від 21.08.2019 № 686-р.*

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/686-2019-%D1%80#Text>

4. Заповідна справа в Україні : Навчальний посібник / за загальною редакцією М.Д. Гродзинського, М.П. Стеценка. Київ : Географіка, 2003. 306 с.

5. Попович С. Природно-заповідна справа. Київ : Арістей, 2007. 480 с.

Тема 2. ІСТОРЯ ЗАПОВІДНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ

2.1. Примітивно-релігійний етап.

2.2. Приватно-феодалський етап.

2.3. Науково-пізнавальний етап.

2.4. Розвиток заповідної справи в радянський період.

2.5. Заповідна справа за часів незалежності України.

2.1. Примітивно-релігійний етап

Починається цей етап з часів первісних племен, які першими запровадили елементи культової охорони природи. У природному середовищі для духовних потреб виділялися спеціальні священні місця (вершини гір, височини, ліси, гаї). Ці особливі місця присвячувались богам та мали сакральне значення. Під охорону богів та народних традицій підпадали природні об'єкти незвичайної краси – цілющі джерела, водоспади, окремі камені, скелі. Багато місцевостей ставали священними у зв'язку з історичними подіями. Так, сакральне значення мали місця поховання знатних предків. Це були найперші праобрази природних заповідних об'єктів, на які накладалося табу.

В Україні священними вважались гори Бескиди, ріка Буг, Лиса гора, Печерські пагорби та урочище Шулявка в Києві.

Із запровадженням християнства в Київській Русі священними були «заповідні гаї», які замінювали храми та розташовувалися поблизу поселень, здебільшого на підвищених місцинах. У Києві священним вважався Шулявський (Кадетський) гай на березі річки Либідь. У священних дубових гаях найстаріші дерева обгороджувалися парканом, за який могли заходити лише жерці. Деякі слов'яни називали священні гаї раєм. На місці, де тепер знаходиться Києво-Печерська Лавра, багато років тому шумів листям священний гай – обитель київських богів.

Примітивно релігійний етап тривав до XII століття. В цей період природні об'єкти заповідалися завдяки особливим природним властивостям та були «приємними» для богів.

2.2. Приватно-феодалський етап

Починаючи з XII ст. починають зароджуватися утилітарні ідеї щодо охорони природи. Обмеженість певних природних

ресурсів спонукало до зародження паростків сучасної охорони природи, механізмом втілення котрої були перші заповідні ділянки, що створювалися в часи становлення державності Київської Русі. В княжу добу природа, в основному, заповідалася для розваг князівської влади. Між князями Київської Русі та між окремими общинами існували угоди про мисливські угіддя і про способи лову. За порушення винних жорстоко карали. Так, при Володимирі Мономаху наприкінці 11 ст. під Києвом було кілька урочищ, що охоронялися для княжого полювання: Соколиний Ріг, Звіринець. Володимир Волинський у 12 ст. з метою охорони зубрів заповів Біловезьку Пущу, яка стала першим офіційно задокументованим заповідником.

Протозаповідними вважалися також ліси монастирів, що пильно охоронялись. Так, поблизу Охтирського монастиря зберігся ліс на Ворсклі, Святогорського монастиря – урочище сосни крейдяної. Голосіївський ліс, Конча-Заспа під Києвом також збереглися дякуючи монахам. Ще одним видом протозаповідників були засічні ліси поблизу південних та південно-східних кордонів Московії, в межиріччі Дніпра та Дона, на території сучасної Харківської та Білгородської областей. Такі ліси суворо охоронялись. З метою їх охорони царі видавали спеціальні укази. Система засічних лісів проіснувала до кінця XVII ст. Деякі сучасні заповідники створені на місці колишніх засічних лісів.

На західноукраїнські землі поширювалися природоохоронні укази польських, литовських та угорських королів. У 1423 р. король Владислав Ягайло видав указ про охорону тварин, який, окрім врегулювання питань власності у галузі мисливського промислу, мав і природоохоронні пункти: «З весни і до початку осені ніхто не має права починати полювання, інакше – штраф 3 гривні... Якщо у кого в маєтку є поселення бобрів, той не повинен законно сам і не пускати інших руйнувати ці поселення, орати можна не ближче, ніж можна докинути палку». Ці положення указу Ягайла були відбиті й у Литовському статуті 1529 р. короля Зигмунда Першого. За цим же статутом «про волоки» з лісу дозволялося брати лише «лежачі дерева».

З початку XVII природні об'єкти почали заповідати з метою їх надзвичайної краси та широко створювати штучні декоративні природні об'єкти: парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва,

декоративні сади, дендрологічні парки. Так, в 1796 р. створюється відомий дендрологічний парк «Софіївка» в Умані на Черкащині.

2.3. Науково-пізнавальний етап

Третій етап – науково-пізнавальний (1850 – 1917 роки). Протягом цього періоду зросли темпи заповідання дикої природи завдяки ентузіазму вчених, різних громад, любителів природи, наукових товариств, а також створювалися штучні природоохоронні об'єкти.

В 1886 році під патронатом графа Володимира Дзедушицького був створений один із перших у Центральній Європі резерват «Пам'ятка Пеняцка» біля села Пеняки (22 га), що поблизу Бродів де охоронявся буковий праліс, а також орлан-білохвіст та деякі інші птахи.

Найвідомішим давнім заповідником України є, звичайно, Асканія-Нова, створена Ф.Е. Фальц-Фейном. У 1887 р. Фальц-Фейн створив зоологічний та ботанічний парк, а 1890 року відкрив природничий музей.

У 1894 р. в розпорядження В.В. Докучаєва було виділено три степові дослідні ділянки – Кам'яно-Могильну, Маріупольську та Старобільську, в яких вчений вважав за необхідне підтримувати заповідний режим. Перші з цих двох ділянок згодом були реорганізовані в науково-дослідні установи, а Старобільська цілинна ділянка стала в Україні третім, після «Пам'ятки Пеняцької» та Асканії-Нової заповідником в сучасному розумінні цього слова.

В 1893 р. київський рибовод І.Н. Фалєєв створив Київський відділ Російського товариства рибництва та рибальства, і в цьому ж році домігся взяття під охорону Товариством відомого нерестовища – озера Конча під Києвом. Ця ділянка стала четвертим заповідним об'єктом на території сучасної України. В 1895 р. І.Н. Фалєєв публікує в трьох номерах «Вестника рыбопромышленности» своє дослідження «Днепровское рыболовство», в якому вперше підняв питання про створення рибних заказників в Україні: «Подібні місця при вдалому виборі дали б на мій погляд велетенський приріст рибних багатств. Лоза і, взагалі, рослинність, що оточує заповідні озера чи затоки, має бути недоторканою».

Охороною пам'яток природи опікувались і багато українських товариств. Так, 1914 року член Подільського товариства дослідників та любителів природи В. Раєвський зробив доповідь «Про необхідність охорони пам'яток природи Поділля» й навів перелік місцевих природних об'єктів, що потребували охорони. До переліку, зокрема, були занесені й «Медобори».

Хортицьке товариство охоронців природи домагалось збереження мальовничих дніпровських круч, які потерпали від видобутку каменю. Дякуючи наполегливості хортицьких любителів природи, дніпровські скелі біля сіл Кичкас, кручі острова Хортиця стали охоронятись як історичні місця. Викупивши в 1910 р. частину скель площею кілька сот гектарів у Олександрівської земської управи, Хортицьке товариство налагодило їх охорону. Крім того, воно викупувало та охороняло старі дуби.

Кримське товариство дослідників та любителів природи в 1913 р. домоглося заповідання степової ділянки під Сімферополем. Цю ділянку передало природоохоронцям «Общество распространения просвещения между евреями».

Таким чином, на початок 20 ст. на території України склалась досить різноманітна сукупність заповідних об'єктів. Вони відрізнялись один від одного як за формою власності, так і за формами заповідання. Разом з тим, відсутність власної державності негативно позначилась на формуванні національної системи заповідної справи.

2.4. Розвиток заповідної справи в радянський період

Це етап офіційного становлення природно-заповідної справи в Україні на державному рівні. В цей період багато природоохоронних територій отримують офіційний державний чи місцевий статус, формуються органи державного управління ними та створюється первинна нормативно-правова база. Всі природоохоронні об'єкти образно називалися заповідниками.

В 1919 р. підписана постанова Ради Міністрів Кримського Крайового Уряду про створення Кримського заповідника та затверджене положення про нього.

1921 р. – створюється перший державний степовий заповідник «Асканія-Нова», а пізніше заповідник місцевого значення «Конча-Заспа» та «Канівський заповідник».

Упродовж 1926 - 1929 рр. в умовах більшовицької політики «українізації» заповідна справа в Україні пережила нетривале піднесення. Так, 16 червня 1926 р. уряд УРСР затвердив «Положення про пам'ятки культури та природи», яке визначило подальший розвиток законодавства в галузі заповідної справи. *Положення 1926 р. – перший в Радянській Україні нормативний акт, який встановив правила порядку створення, охорони, утримання, дослідження та пропаганди заповідних територій.* З 1926 р. при НКП УРСР діяла Державна природоохоронна інспектура. Таким чином, в Україні вперше з'явилися спеціальні посади в органах виконавчої влади і, відповідно, люди, які на професійній основі займалися охороною природи та заповідною справою.

У 1932 р. вперше в Україні опубліковане зведення державних природних заповідних об'єктів – книга керівника Харківської природоохоронної інспектури Михайла Соломоновича Шалита «Заповідники та пам'ятки природи України». За його даними, в УРСР на 1930 р. (без врахування Київської інспектури) налічувалось 125 пам'яток природи (42 республіканського та 83 місцевого значення). Серед них: лісових – 49, степових – 21, боліт – 10, озер – 4, заплав річок – 4, окремих дерев – 11, садів та парків – 12 (*табл. 1.2*).

На початку 1930-х рр. були організовані ще два заповідники Академії наук УРСР – Гористе та Прохорівський. Однак, саме в цей час і закінчується піднесений розвиток заповідної справи в Україні.

Згідно з сталінською директивою про «перетворення природи», заповідники повинні слугувати владі, колективним сільським, лісовим, мисливським, рибним та іншим господарствам. На початку 1933 р. Степовий інститут, заповідник Асканія-Нова та зональна вівчарська станція влились до Інституту гібридизації. Тобто, заповідник перестав існувати як самостійна одиниця (до 1995 р.). В 1934 р. перестав існувати заповідник Конча-Заспа. В цей же час зазнають значного скорочення площі заповідників в пониззі Дніпра. Деякі заповідники були розорані, з

багатьох вимагалось виробництво лісової та сільськогосподарської продукції. Таким чином, на 01.01.1938 р. в Радянській Україні залишилось шість заповідників площею 42 664,4 га.

Таблиця 1.2 – Заповідники республіканського значення, що функціонували на території України станом на 01.01.1929 р. (за Борейком, 2002).

Назва	Площа (га)	Підпорядкування
Надморські (Приморські) заповідники	32 000	НКЗ УРСР
Піщані заповідники пониззя Дніпра	15 000	НКЗ УРСР
Асканія-Нова	42 000	НКЗ УРСР
Конча-Заспа	730	НКЗ УРСР
Лісостеповий ім. Т.Шевченка (Канівський)	1 980,75	НКЗ УРСР
Кримський	21 138	НКП Кримської АРСР
Парк III Інтернаціоналу (Софіївка)	100	НКП УРСР
Парк Устинівка	9	НКП УРСР
Академічний степ (Карлівська цілина)	154	АН УРСР
<i>Разом</i>	<i>113101,75</i>	

У післявоєнні роки почалась чергова хвиля відродження природно-заповідної справи, бо майже всі заповідники постраждали під час Великої Вітчизняної війни. В 1944 р. в Україні відновлене Головне управління в справах заповідників, зоопарків та зоосадів. В кінці 40-х і на початку 50-х років в Україні вже було 12 заповідників і дендропарків республіканського значення.

Однак, вже у 1949 р. в Раді Міністрів СРСР постало питання про більш широке використання заповідників з господарською метою. 29 серпня 1951 року Радою Міністрів СРСР була видана постанова №3192 «Про заповідники», в якій зокрема зазначалось: «в ряді районів необґрунтовано розрослась мережа заповідників по охороні природи... Лісове господарство в державних заповідниках

перебуває в незадовільному стані. Ліси в багатьох заповідниках захаращені та вражені шкідниками. Науково-дослідна робота в більшості державних заповідників провадиться у відриві від практичних інтересів народного господарства. Тематика наукових робіт часто носить надуманий та випадковий характер». Постанова зобов'язувала Ради Міністрів союзних республік закрити 88 заповідників. Всього в Україні залишилось 33 тис. га заповідних земель, тобто – 60 % колишньої площі (шість заповідників).

На жаль, значне скорочення мережі заповідників, що відбулось у 1951 р. продовжувалось і далі. Як результат на 1965 рік в Україні залишилось 2 заповідника загальною площею 11 536 га. На цей час заповідна справа в УРСР мала найгірші показники за весь час Радянської влади. Частка території під заповідниками становила всього 0,02 %.

Ситуація почала потроху виправлятися з кінця 1960-их років. У 1967 р. був створений Держкомприроди при Раді міністрів УРСР. А з початку 1970-х років діячі заповідної справи в Україні здійснили кілька рішучих кроків для розширення мережі природоохоронних територій. В 1970 р. відділ загальної біології АН УРСР під головуванням академіка І.Г. Підоплічка затвердив план створення 25 нових заповідників в Україні. Уряд у 1972 р. затвердив «Класифікацію заповідних та інших територій УРСР, що охороняються державою», згідно якої Уряд приймав рішення про створення заповідників, заказників, природних парків, пам'яток природи республіканського значення. Облвиконкоми – пам'ятки природи та парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва місцевого значення. Держкомприроди УРСР – парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва республіканського значення.

На цей час припадає створення таких заповідників як Кара-Даг, Мис Март'ян, Ялтинський нагірно-лісовий, розширений Чорноморський, Луганський, Кримський заповідники. На 6 093 га розширена площа Дунайських плавнів. Успішно збільшувалась і мережа заказників та пам'яток природи республіканського значення.

В «епоху застою» головним гальмом заповідної справи була відомчість. Десять заповідників України були підпорядковані п'яти господарям. Мало місце постійне «узаконене» порушення

заповідного режиму. Відомчість заважала налагодити координацію наукових досліджень, активізувати природоохоронну пропаганду, підготовку кадрів, розробку правових актів в галузі заповідної справи.

1980 р. – створюється перший в Україні державний національний парк – Карпатський.

1981 р. – створюється державний заповідник «Дунайські плавні».

1983 р. – створюється Шацький державний природний парк.

У 1983 р. була прийнята нова класифікація територій та об'єктів природно-заповідного фонду Української РСР, до якої були введені нові на той час поліфункціональні форми охоронних територій: біосферні заповідники та державні природні національні парки.

1984 р. – створюється державний заповідник «Розточчя».

1985 р. – сесією Координаційної Ради ЮНЕСКО видано сертифікати державним заповідникам Чорноморському та «Асканія-Нова» на включення їх до світової мережі біосферних резерватів.

1989 р. – створюється державний природний національний парк «Синевир».

1990 р. – створюються державні заповідники – «Медобори» та Дніпровсько-Орільський та перший регіональний ландшафтний парк «Дністровський каньйон» (Тернопільська область).

Таким чином за всі роки Радянської влади в Україні було створено лише 15 заповідників і три національні природні парки.

2.5 Заповідна справа за часів незалежності України

Заповідна справа в Україні після здобуття незалежності зазнала значних змін.

Початок цього етапу знаменується новою природоохоронною політикою, яка призвела до прогресу заповідної справи. Головною подією було прийняття в 1992 році Закону України «Про природно-заповідний фонд України». *Природно-заповідний фонд (ПЗФ) України – це система територій та об'єктів, які мають особливий статус охорони.*

За період незалежності площа природно-заповідного фонду України значно зросла. Це стало можливим завдяки створенню

нових територій та розширенню вже існуючих. Площа ПЗФ України станом на початок 2024 року становила близько 7% території країни.

Україна активно співпрацює з міжнародними організаціями в галузі охорони природи та реалізує спільні проекти.

Незважаючи на значні досягнення, в останні роки значно знизилися темпи збільшення загальної площі природно-заповідного фонду; що є недостатнім для збереження біорізноманіття.

Брак фінансування, неефективне законодавство та війна є основними ризиками для розвитку заповідної справи на сучасному етапі.

Для забезпечення подальшого розвитку заповідної справи необхідна подальша інтеграція заповідної справи в контекст сталого розвитку, розширення міжнародного співробітництва, підвищення рівня екологічної свідомості населення, створення ефективної системи моніторингу та контролю.

Заповідна справа в Україні має значний потенціал для подальшого розвитку.

Запитання для самоконтролю

1. Які основні етапи виділяють в історії розвитку заповідної справи України?
2. Охарактеризуйте примітивно-релігійний та приватно-феодалний етапи розвитку заповідної справи.
3. З якою метою київські та литовські князі створювали заповідні об'єкти?
4. Коли, де і ким був створений перший заповідник в Україні?
5. Які особливості науково-пізнавального етапу розвитку заповідної справи?

Використана література:

1. *Борейко В.Е.* История заповедного дела в Украине. К.: Киевский эколого-культурный центр, 1995. 183 с.
2. *Борейко В.Е.* История охраны природы Украины. К.: Киевский эколого-культурный центр, 1997. Т.1. 304 с., Т.2.- 192 с.

3. Заповідна справа в Україні: Навч. посіб. / За заг. ред. М.Д. Гродзинського, М.П. Стеценка. К.: Географіка, 2003. 306 с.

4. Попович С.Ю. Природно - заповідна справа: Навч. посібник. К.: Арістей, 2007. 480 с.

5. Загальнодержавна програма розвитку заповідної справи на період до 2020 року : *Розпорядження Кабінету Міністрів України від 8 лютого 2006 р. № 70-р.*
URL: <https://www.kmu.gov.ua/nras/29190369>

Тема 3. СУЧАСНА КРИЗА БІОРІЗНОМАНІТТЯ ТА ШЛЯХИ ЇЇ ПОДОЛАННЯ

3.1. Сутність поняття біорізноманіття та ознаки його кризи.

3.2. Міжнародне співробітництво у сфері збереження біорізноманіття.

3.3. Заходи щодо збереження біорізноманіття.

3.4. Стан біорізноманіття в Україні та аналіз його загроз.

3.1. Сутність поняття біорізноманіття та ознаки його кризи

В історії еволюції біосфери виділяють п'ять великих вимирань видів, які суттєво вплинули на стан біорізноманіття. Згідно з останніми науковими дослідженнями, діяльність людини веде до шостого масового вимирання видів на Землі. Нині біорізноманіття на планеті переживає значну кризу – з 1970 року чисельність видів зменшилася більш ніж на половину, а вимирання видів, які прогресують на всіх континентах, є найбільшими з відомих в науці.

Офіційне визначення терміну «біорізноманіття» наведено в Конвенції про біологічне різноманіття, згідно з якою «біологічне різноманіття – це різноманітність живих організмів з усіх джерел, включаючи, серед іншого, наземні, морські та інші водні екосистеми і екологічні комплекси, частиною яких вони є».

Поняття «біологічне різноманіття» або «біорізноманіття» включає в себе:

- *генетичну різноманітність* (варіації організмів у межах виду, напр.: розмір, форма, забарвлення);
- *видову різноманітність*;
- *екосистемну різноманітність* (відмінності між угрупованнями видів в різних екологічних системах).

Втрата видового різноманіття. На сьогодні в світі зареєстровано приблизно 1,9 млн видів живих істот. Вимірювання стану видового різноманіття, тобто всієї варіативності живих істот, є дуже складним завданням, і не існує єдиного показника, який міг би відобразити всі ці зміни.

Глобальним показником, який відображає стан видового різноманіття хребетних тварин, є *індекс живої планети* (далі – ІЖП) – це середній показник зміни розміру популяцій у відсотках, який розраховують на основі даних спостережень за чисельністю майже 32 000 популяцій 5 230 видів хребетних тварин, зокрема ссавців, птахів, риб, рептилій та амфібій у всьому світі з 1970 року.

Згідно з ІЖП 2022 року, середнє зменшення чисельності популяцій, охоплених моніторингом у період між 1970 і 2018 роками, відбулося на 69 %. Найбільше регіональне зниження чисельності популяцій (94%) відмічено в Латинській Америці. Прісноводне біорізноманіття знижується набагато швидше, ніж біорізноманіття океанів або лісів (середнє зниження чисельності прісноводних популяцій з 1970 року становить 83 %). В морських екосистемах види зникають вдвічі швидше, ніж на суші.

Ще одним показником стану біорізноманіття є *індекс цілісності біорізноманіття* (далі – ЩБ) який оцінює, скільки первинного видового біорізноманіття рослин і тварин залишилося у біоценозах суші певного регіону. Середній глобальний ЩБ (79 %) значно нижчий від рекомендованого нижнього порогу безпеки (90%) та продовжує зменшуватись, особливо в Африці. ЩБ дуже низький у деяких регіонах із тривалою історією інтенсивного використання ландшафту (Західна Європа) та вказує на те, що світове біорізноманіття суші вже зазнало безповоротних змін.

Моніторинг та тривалі дослідження комах в Західній Європі та Північній Америці засвідчують вражаюче швидкі та постійні скорочення їх кількості, ареалу поширення та біомаси. Враховуючи, що інтенсивне сільське господарство поширилося в Західній Європі та Північній Америці раніше, ніж в інших регіонах, цілком імовірно, що втрати комах, які там спостерігаються, є прогностичними для глобальних втрат, якщо антропогенні руйнівні впливи та зміни землекористування в різних частинах світу триватимуть і надалі.

Ризик зникнення рослин, які є структурною та функціональною основою всіх екосистем суші, приблизно на тому ж рівні, що й загрози для ссавців, але він вищий порівняно з ризиком зникнення птахів. Кількість задокументованих зникнень рослин удвічі вища, ніж кількість зниклих ссавців, птахів і амфібій

разом узятих. Оцінювання вибірки із тисяч видів, які представляють таксономічний та географічний діапазони глобального різноманіття рослин, показало, що один із п'яти (22 %) видів рослин, переважно в тропіках, перебуває під загрозою зникнення.

Зменшення екосистемного різноманіття. Основні сучасні загрози екосистемного біорізноманіттю показано на рис. 3.1.

Рисунок 3.1 – Сучасні загрози біорізноманіттю

Втрата та деградація місць існування видів є основною причиною зменшення екосистемного біорізноманіття. За останні 50 років діяльність людини істотно змінила 75% наземного середовища і дві третини морського середовища. Найбільше зменшилися площі лісів, лук, і мангових заростей через перетворення їх на сільськогосподарські угіддя. Це знищує місця проживання багатьох видів, змушуючи їх або переселятися в нові, менш придатні місця, або ж призводить до вимирання.

Деградація природного середовища відбувається також через фрагментацію природних місць існування при будівництві мережі транспортних комунікацій (доріг, автострад), трубопроводів, водосховищ і пов'язаних з ними іригаційних споруд (дамб, гребель, насосних станцій) тощо. Фрагментація природних місць існування призводить до появи «острівного ефекту».

Забруднення екосистем відбувається через надмірне використання пестицидів у сільському господарстві; викиди забруднюючих речовин від промисловості, транспорту. Токсичні

речовини, важкі метали та пестициди не тільки вбивають окремі види тварин і рослин, але й впливають на екосистеми в цілому, порушуючи природні харчові ланцюги та зменшуючи кількість видів. Випадання кислотних опадів суттєво впливає на екосистеми хвойних лісів.

Надмірна експлуатація диких видів (мисливство, рибальство, збирання ягід та грибів, заготівля рослин чи їх частин як лікарської сировини) може призвести до зникнення окремих видів і викликати ланцюгову реакцію в екосистемі. Через промислову вирубку щороку втрачається 13 мільйонів гектарів тропічних лісів, площа розміром з Грецію. Тропічні ліси, площа яких становить менше 7 % поверхні Землі, містять приблизно 50 % усього видового біорізноманіття суші.

Зміна клімату не була до цього часу найважливішим чинником втрати біорізноманіття, однак існують прогнози, що в наступні десятиліття вона стане такою ж важливою або навіть важливішою за інші чинники. Підвищення середньої температури, зміни режиму опадів та екстремальні погодні явища впливають на екосистеми, життєві цикли та періоди розмноження видів, зменшують здатність видів адаптуватися до нових умов, сприяють появі нових інвазійних видів, які можуть призвести до зміни екосистеми загалом. Поточне глобальне потепління клімату вже впливає на екосистеми в усьому світі, призводить до збільшення кількості лісових пожеж, загибелі коралових рифів, які слугують середовищем існування для чверті всіх морських видів.

Інвазивні види становлять значну загрозу для екосистем. Глобалізація призводить до випадкового або навмисного завезення видів у нові регіони, де вони можуть не мати природних ворогів або конкурують з місцевими (аборигенними) видами за екологічні ніші та спричиняють загибель останніх. Поява інвазійних видів може призвести до перебудови структури угруповань екосистеми. Один із найяскравіших прикладів інвазії – це кролі, які були завезені людиною в Австралію. Завдяки високій плодючості та відсутності природних ворогів вони швидко заповнили континент. Поїдаючи рослини, якими харчуються місцеві тварини, кролі призвели до зникнення багатьох видів і руйнування лісів, оскільки знищували молоді пагони дерев.

3.2. Міжнародне співробітництво у сфері збереження біорізноманіття

Вирішення глобальної проблеми збереження біорізноманіття потребує невідкладних дій та змушує країни об'єднуватися.

Міжнародне співробітництво у сфері збереження біорізноманіття відбувається у формі участі в міжнародних організаціях та шляхом підписання міжнародних договорів (угод).

Глобальними міжнародними організаціями зі збереження біорізноманіття є:

- **Міжнародний союз охорони природи** (МСОП; англ. *International Union for Conservation of Nature, IUCN*) – міжнародна організація, заснована в 1948 році. Членами організації можуть бути як юридичні, так і фізичні особи. На теперішній час членами МСОП є 78 країн, 112 урядових та 735 неурядових організацій (в тому числі й українських), а також велика кількість вчених з 181 країни.

Головною метою МСОП є збереження природних ресурсів. Основним видом діяльності МСОП є допомога співтовариствам будь-якого виду у справі збереження біорізноманіття і впровадження екологічно чистих та сталих методів використання природних ресурсів.

Організація має наглядовий і консультативний статус в ООН і бере участь у здійсненні ряду міжнародних конвенцій щодо збереження біорізноманіття. З 1964 року МСОП видає Червоний список Міжнародного союзу охорони природи – найбільший збірник відомостей про статус рослин та тварин в усьому світі.

- **Всесвітній фонд дикої природи** (англ. *World Wildlife Fund, WWF*) – найбільша незалежна природоохоронна організація, заснована в 1961 році. Головна мета – збереження біологічної різноманітності Землі. WWF має близько 5 млн працівників та добровольців по всьому світу, які працюють в понад 120 країнах. WWF здійснює моніторинг стану природних екосистем і видового різноманіття та пропонує рішення для їх збереження. Кожні два роки WWF публікує звіт «Дика природа», який є науковим дослідженням біорізноманіття.

Основними міжнародними конвенціями (угодами) у сфері збереження біорізноманіття є:

1) **Конвенція про охорону біологічного різноманіття** (КБР, англ. *Convention on Biological Diversity, CBD*), підписана у 1992 році в м. Ріо-де-Жанейро, (Бразилія), є базовою міжнародною природоохоронною угодою у відповідь на нинішні темпи втрати біорізноманіття, організована Програмою ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП).

КБР має три цілі:

- збереження біологічного різноманіття;
- стале використання його компонентів;
- справедливий і рівноправний розподіл вигід від використання генетичних ресурсів.

КБР підписали 196 Сторін (урядів країн), серед яких і Україна. Керівним органом КБР є Конференція сторін, що проводить періодичні засідання для огляду прогресу в досягненні цілей.

У 2002 році Сторони КБР прийняли перший «*Стратегічний план збереження біорізноманіття до 2010 року*» та взяли на себе зобов'язання досягти значного зменшення темпів втрат біорізноманіття на глобальному рівні.

Занепокоєні недостатнім успіхом у зупиненні втрати біорізноманіття, Сторони КБР у 2010 році ухвалили «*Стратегічний план у сфері збереження та сталого біорізноманіття на 2011-2020 роки*» (далі – Стратегічний план). У рамках Стратегічного плану було ухвалено 20 цільових задач зі збереження та сталого використання біорізноманіття. Одна із цільових задач Стратегічного плану передбачала до 2020 року збереження як мінімум 17% території суші та внутрішніх вод

Недосягнення поставлених цільових задач Стратегічного плану посприяло ухваленню Сторонами КБР в 2022 році «*Куньмінсько-Монреальської глобальної програми збереження біорізноманіття*» (далі – Програма) – десятирічного плану збереження біорізноманіття до 2030 року.

Програма містить 4 довгострокові цілі (до 2050 року) і 23 короткострокові цілі (до 2030 року). Вимогами виконання короткострокових цілей є: охороняти 30 % суші та 30 % морської території з найбільш збереженими екосистемами, відновити

принаймні 30 % деградованих екосистем та управляти ними через мережу природоохоронних територій, значно збільшити фінансування для впровадження національних стратегій та планів дій зі збереження біорізноманіття. Програма чітко пов'язує питання пом'якшення впливу і адаптації до зміни клімату з питаннями збереження біорізноманіття.

2) **Конвенція про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення головним чином як середовище існування водоплавних птахів** або **Рамсарська конвенція**, підписана у 1971 році в м. Рамсар (Іран), є першою глобальною угодою з охорони та збереження природних ресурсів.

Мета конвенції – припинити втрати водно-болотних угідь та зберігати існуючі. Завданням конвенції є привернути увагу до проблем водно-болотних угідь та раціонального використання ресурсів.

Конвенцію підписали 156 країн – Договірних сторін Конвенції. Керівним органом Конвенції є Конференція Договірних сторін, яка проводить свої наради один раз на три роки.

3) **Конвенція про збереження мігруючих видів диких тварин** або **Боннська конвенція** (англ. Convention on Migratory Species, CMS), підписана у 1979 р. в м. Бонн (ФРН), є міжнародною угодою, мета якої полягає у збереженні наземних і морських мігруючих видів тварин, також птахів повсюди на шляху їх міграції. Боннська конвенція об'єднує держави, через які проходять міграційні шляхи тварин, держави ареалу, і встановлює правову основу для узгоджених на міжнародному рівні заходів з їх охорони в межах міграційного простору.

У рамках CMS укладено 7 додаткових угод про взаєморозуміння щодо охорони і збереження різних видів тварин:

- кажанів в Європі;
- китоподібних Середземного моря, Чорного моря та суміжних акваторій Атлантичного океану;
- дрібних видів китоподібних Балтики, Північно-Східної Атлантики, Ірландії та північних морів;
- тюленів у Ваттовому морі;
- афро-євразійських мігруючих водно-болотних птахів;
- альбатросів і буревісників;
- горил.

4) **Конвенція про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що перебувають під загрозою зникнення** (англ. Convention on International Trade in Endangered Species of Wild Fauna and Flora, CITES), підписана у 1973 р. в м. Вашингтон (США). CITES є однієї з найбільших договорів з охорони дикої природи, мета якого полягає в гарантуванні того, що міжнародна торгівля дикими тваринами і рослинами не створює загрози їх виживанню. Конвенція надає різні ступені захисту для більш ніж 33 000 видів тварин і рослин. Положення CITES встановлюють єдиний порядок експорту та імпорту живих рослин і тварин, а також їх частин (плоди, насіння, шкури, кістки, роги, м'ясо, залози), виробів з них (ювелірні, декоративні тощо).

5) **Конвенція про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі** або **Бернська конвенція** (англ. Convention on the Conservation of European Wildlife and Natural Habitats), підписана у 1979 році в м. Берн (Швейцарія), є міжнародною регіональною угодою, яка започаткована і діє під керівництвом Ради Європи. Її цілі спрямовані на збереження дикої флори і фауни та їх природних місць існування, а також на сприяння європейському співробітництву в цій галузі.

Особлива увага в CITES приділяється видам, що перебувають під загрозою зникнення та вразливим видам, у тому числі мігруючим видам, що перебувають під загрозою зникнення.

Сторони які підписали Бернську конвенцію (49 країн та Європейський Союз), зобов'язуються вживати всіх необхідних заходів для забезпечення збереження середовищ існування видів дикої флори і фауни. Такі заходи мають бути включені до політики Сторін щодо планування та розвитку та контролю забруднення, приділяючи особливу увагу збереженню дикої флори та фауни. Сторони зобов'язуються сприяти освіті та поширювати загальну інформацію щодо необхідності збереження видів дикої флори і фауни та місць їх існування.

6) **Рамкова конвенція про охорону та сталий розвиток Карпат** (м.Київ, Україна, 2003 р.) або **Карпатська конвенція** – міжнародна регіональна угода щодо захисту гірських районів, метою якої є охорона, збереження та стале використання природних ресурсів Карпат. Сторонами Карпатської конвенції є

сім країн: Чехія, Угорщина, Польща, Румунія, Сербія, Словаччина та Україна.

Чинний перелік багатосторонніх міжнародних договорів України з питань співробітництва у сфері збереження біорізноманіття наведено в *додатку А*.

3.3. Заходи збереження біорізноманіття

Збереження біорізноманіття – це комплекс заходів, які включають:

- загальні заходи зі збереження біорізноманіття;
- визначення і моніторинг біорізноманіття;
- методи *in situ* й *ex-situ*.

До *загальних заходів зі збереження біорізноманіття* належить:

- розроблення національних стратегій, планів чи програм щодо збереження та сталого використання біологічного різноманіття;

- передбачення заходів щодо збереження і сталого використання біологічного різноманіття у відповідних секторальних або міжсекторальних планах, програмах і політиці.

Заходами з *визначення і моніторингу біорізноманіття* є:

- визначення компонентів біологічного різноманіття, які мають важливе значення для збереження і здійснення їх моніторингу;

- визначення процесів і категорій діяльності, які мають або можуть справляти значний несприятливий вплив на збереження і стале використання біологічного різноманіття, і здійснення моніторингу їх наслідків;

- збирання і систематизація даних, одержаних у результаті проведення визначення і моніторингу.

Метод in situ є методом збереження екосистемного і видового різноманіття окремих популяцій в їх природному середовищі.

Заходами збереження *in situ* є:

- встановлення системи охоронних територій для збереження біологічного різноманіття;

- регулювання або раціональне використання біологічних ресурсів, які мають важливе значення для збереження біологічного різноманіття в охоронних територіях або за їх межами, для забезпечення їх збереження і сталого використання;

- захист екосистеми, природних місць мешкання і збереження життєздатних популяцій видів у природних умовах;

- заохочення до екологічно обґрунтованого і сталого розвитку зон, що межують з охоронними територіями, з метою сприяння збереженню цих територій;

- реабілітація і відновлення деградованих екосистем та сприяння відновленню видів, які є під загрозою, зокрема, шляхом розробки і здійснення планів та інших стратегій раціонального використання;

- встановлення заходів регулювання, контролю або обмеження ризику, пов'язаного з використанням живих організмів, видозмінених в результаті біотехнології, які можуть викликати шкідливі екологічні наслідки, що здатні впливати на збереження і стале використання біологічного різноманіття, з урахуванням також небезпеки здоров'ю людини;

- запобігання впровадженню чужорідних видів, які загрожують екосистемам, місцям мешкання або видам, контроль або знищення таких чужорідних видів;

- забезпечення умов, необхідних для сумісності існуючих способів використання із збереженням біологічного різноманіття і сталим використанням його компонентів;

- забезпечення поваги, збереження і підтримки знань, нововведень і практики корінних і місцевих общин, які зберігають традиційний спосіб життя, що мають значення для збереження і сталого використання біологічного різноманіття;

- розроблення і впровадження необхідних законодавчих нормативів і/або інших регулюючих положень щодо охорони видів і популяцій, які знаходяться під загрозою;

- регламентування чи регулювання відповідних процесів і видів діяльності у випадках, коли виявлено факт їх значного несприятливого впливу на біологічне різноманіття.

Метод *ex-situ* є методом збереження генетичного та видового різноманіття поза межами їх природних місць існування. Його застосовують у випадку, коли вичерпані всі заходи збереження популяції виду в природних умовах і, найчастіше, для збереження рідкісних видів і таких, що перебувають під загрозою зникнення.

Заходами збереження *ex-situ* є:

- створення спеціальних центрів – генетичних банків, розплідників, центрів утримання, ботанічних садів, зоопарків для підтримки умов, необхідних для збереження і дослідження рослин, тварин, мікроорганізмів;
- відновлення і реабілітація видів, які перебувають під загрозою в спеціальних центрах;
- реінтродукція видів у місця природного мешкання при наявності відповідних умов.

Серед заходів збереження генетичного різноманіття рослин значного поширення набуло створення банків (сховищ) насіння. Всесвітній банк насіння на Шпіцбергені, норвезькому архіпелазі в Північному Льодовитому океані, забезпечує «резервну копію» на той випадок, якщо щось трапиться з іншими банками насіння.

При збереженні рослин методом *ex situ* використовують біотехнологічні заходи:

- *in vivo* – вирощування й утримання організмів в умовах закритого ґрунту з подальшою адаптацією до умов відкритого ґрунту;
- *in vitro* – вирощування організмів з їх тканин.

3.4. Стан біорізноманіття в Україні та аналіз його загроз

Займаючи менше 6 відсотків площі Європи, Україна володіє близько 35 відсотками її видового різноманіття. Біота України нараховує більше 74 тис. видів, із них флора – понад 27 тис. видів, гриби – понад 12 тис. видів, фауна – близько 45 тис. (більше 35 тис. – комахи).

Україна розташована на перетині міграційних шляхів багатьох видів фауни, через її територію проходять два основні глобальні маршрути міграції диких птахів, а деякі місця гніздування мають міжнародне значення. Більше 100 видів

перелітних птахів охороняються відповідно до міжнародних зобов'язань. З мігруючих видів фауни України більше 130 видів перелітних птахів, 8 видів риб, 3 види морських ссавців, 28 видів рукокрилих охороняються відповідно до міжнародних зобов'язань.

Основну загрозу біологічному різноманіттю становлять діяльність людини та знищення природного середовища існування флори і фауни.

Значна частина природних екосистем України стрімко деградує під впливом діяльності людини. Розораність земель є однією з найбільших у світі (до 54 % земельного фонду держави). Степи, які в історичному минулому займали близько 40 % площі країни, тепер становлять не більше 3 % площі свого поширення. Протягом останніх 500 років втрачено понад 2/3 лісів і зараз їх площа становить до 14,5 % території країни. За останні 30 років в Україні зникло більше 10 000 малих річок, пересихають озера та болота.

Природні екосистеми збереглися на 25 % території України, але їх трансформація продовжується. Так, фрагментація природних екосистем відбувається через розбудову інфраструктури різних секторів економіки – будівництва доріг, трубопроводів, водосховищ, різних іригаційних споруд тощо. Для прикладу, степові біотопи, що становлять в наш час не більше 3 % площі України, фрагментовані на понад 20 000 окремих ділянок.

Незбалансованість структури землекористування, надмірна розораність, а також низький рівень лісистості є також факторами вразливості щодо кліматичних змін, які є значною загрозою для біорізноманіття, оскільки ведуть до зсуву природних зон, частих природних катастроф. Зникають середовища існування видів, ймовірно посилення та поширення посух, збільшення площ земель, схильних до опустелювання. Природний баланс надзвичайно порушений. Все це впливає на стан природних комплексів, температурний режим, вологість, стан ґрунтів, вод, повітря, рослинного і тваринного світу й клімат території.

Поширення неаборигенних видів у природних екосистемах викликає значний дисбаланс у біоценозах.

До значних втрат біорізноманіття призвели воєнні дії через збройну агресію російської федерації.

З метою припинення втрат біологічного різноманіття Україна має врахувати рекомендації міжнародних документів, переглянути та оновити законодавчі й нормативні акти щодо його збереження.

Запитання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте ознаки сучасної кризи біорізноманіття.
2. Що означає індекс живої планети?
3. Назвіть основні форми міжнародного співробітництва у сфері збереження біорізноманіття.
4. Охарактеризуйте основні глобальні міжнародні організації зі збереження біорізноманіття.
5. Які міжнародні конвенції в сфері збереженні біорізноманіття Ви знаєте?
6. Які цілі ставить перед собою Конвенція про біологічне різноманіття (1992 р.)?
7. Які короткострокові цілі Куньмінсько-Монреальської глобальної програми збереження біорізноманіття?
8. Назвіть основні загрози біорізноманіттю в Україні.

Використана література

1. Living Planet Report 2022 – *Building a naturepositive society* / Almond, R.E.A., Grooten, M., Juffe Bignoli, D. & Petersen, T. (Eds). WWF, 2022, Switzerland. URL: https://wwflpr.awsassets.panda.org/downloads/lpr_2022_full_report.pdf
2. Конвенція про охорону біологічного різноманіття від 1992 року: Конвенція ООН від 05.06.1992. *Верховна рада України*: веб-сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_030#Text
3. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року: *Закон України від 28.02.2019 р. № 2697- VIII*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19#Text>
4. Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2021 році. *Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України*: веб-сайт. URL: <https://www.cbd.int/doc/c/e6d3/cd1d/daf663719a03902a9b116c34/cop-15-l-25-en.pdf>

5. Міжнародний союз охорони природи: *IUCN* : веб-сайт.
URL: <https://www.iucn.org/>
6. Всесвітній фонд дикої природи. *WWF-Україна* : веб-сайт.
URL: <https://wwf.ua/>
7. Конвенція про біорізноманіття. *CBD*: веб сайт.
URL: <http://www.cbd.int>
8. Конвенція про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення головним чином як середовище існування водоплавних птахів. *Ramsar* : веб сайт.
URL: <https://www.ramsar.org/>
9. Конвенція про збереження мігруючих видів диких тварин.
CMS : веб сайт. URL: <https://www.cms.int/>
10. Конвенція про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що перебувають під загрозою зникнення. *CITES*: веб-сайт.
URL: <https://cites.org/eng>

Тема 4. РОЛЬ ЧЕРВОНИХ СПИСКІВ І КНИГ У ЗБЕРЕЖЕННІ ВИДОВОГО РІЗНОМАНІТТЯ

4.1. Червоний список Міжнародного союзу охорони природи.

4.2. Червона книга України.

4.3. Зелена книга України.

4.1. Червоний список Міжнародного союзу охорони природи

Першим кроком у вирішенні кризи видового біорізноманіття на планеті стала інвентаризація видів, що перебувають під загрозою зникнення.

Організацію над складанням списків зникаючих видів розпочав Міжнародний союз охорони природи (МСОП). У 1949 р. МСОП створив спеціальну Комісію з вивчення рідкісних і зникаючих видів та розробив критерії для оцінки стану видів, необхідних для розподілу їх за категоріями. Цей перелік отримав назву «Червоний список», що підкреслювало небезпеку зникнення таких видів. До роботи над переліком були залучені науковці, представники урядів та громадських організацій з різних країн світу. За результатами роботи в 1964 р. вийшла перша редакція «Червоного списку» видів, які перебувають під загрозою зникнення.

Червоний список МСОП – це найбільший перелік видів, укладений за результатами оцінки стану на глобальному і регіональних рівнях.

Метою створення списку є отримання обґрунтованої наукової інформації про статус видів, що перебувають під загрозою; надання рекомендацій для їхнього збереження; вплив на міжнародну та національну політику щодо прийняття рішень зі збереження біологічного різноманіття.

Види, занесені в Червоний список МСОП, класифіковані за категоріями:

- Вимерлий (*анг.* Extinct, EX)
- Вимерлий у природі (*анг.* Extinct in the Wild, EW)
- У критичній небезпеці (*анг.* Critically Endangered, CR)

- Зникаючий (*анг.* Critically Endangered, EN)
- Уразливий (*анг.* Vulnerable, VU)
- Майже під загрозою (*анг.* Near Threatened, NT)
- Найменша осторога (*анг.* Least Concern, LC)
- Відомостей недостатньо (*анг.* Data Deficient, DD)
- Неоцінений (*анг.* Not Evaluated, NE).

Основними критеріями для розподілу видів за категоріями є швидкість скорочення чисельності популяції, зменшення площі ареалу та ступінь його розчленованості.

Кількість видів у Червоному списку МСОП постійно збільшується. Станом на початок 2024 року з 157 100 досліджених видів, понад 44 000 видів перебувають під загрозою зникнення, у тому числі 41 % земноводних, 37 % акул і скатів, 36 % коралів, що утворюють рифи, 34 % хвойних, 26 % ссавців і 12 % птахів.

Наразі Червоний список МСОП є об'ємною електронною базою даних, яка оновлюється щонайменше двічі на рік. Оцінки стосовно видів Червоного списку постійно збираються та подаються для публікації. Крім оцінки нових видів, МСОП прагне переоцінювати категорію кожного виду в Червоному списку принаймні кожні десять років.

Червоний список МСОП є найважливішим індикатором стану світового біорізноманіття. Набагато більше, ніж перелік видів та їх статус, це потужний інструмент для інформування та стимулювання дій щодо збереження біорізноманіття та зміни політики, що має вирішальне значення для захисту природних ресурсів, необхідних для виживання людства. Червоний список МСОП містить інформацію про ареал, чисельність популяції, середовище існування та його умови, використання та/або торгівлю, загрози та природоохоронні заходи, які допоможуть прийняти необхідні рішення щодо збереження видів.

Червоний список МСОП використовує більшість міжнародних природоохоронних конвенцій та угод для підготовки рішень, визначення показників вимірювання прогресу в досягненні Цілей сталого розвитку ООН, зокрема цілі 15. Європейський Союз використовує європейський регіональний Червоний список МСОП як офіційний Європейський Червоний список.

4.2. Червона книга України

З метою оцінки видів на національному рівні МСОП рекомендував країнам складати національні червоні списки. Для інтеграції у загальносвітові процеси з охорони біорізноманіття в 1975 році Україна розпочала роботу з підготовки Червоної книги України.

Червона книга України є офіційним державним документом, який містить перелік рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів тваринного і рослинного світу у межах території України, її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, а також узагальнені відомості про сучасний стан цих видів тваринного і рослинного світу та заходи щодо їх збереження і відтворення.

Видання Червоної книги України є вагомим внеском у справу збереження видової різноманітності тваринного і рослинного світу. Було зроблено три видання Червоної книги України (1980, 1994 – 1996, 2009).

До першого одностомного видання Червоної книги України було включено 85 видів тварин та 151 вид судинних рослин.

Друге видання Червоної книги України було підготовлено у двох томах. Перший том – «Тваринний світ» – був надрукований у 1994 р. і налічує 382 види. Другий том – «Рослинний світ» – вийшов друком у 1996 р. і налічує 541 вид. У порівнянні з першим виданням, кількість видів тварин збільшилась на 297, а рослинного світу – на 390 видів.

Третє видання Червоної книги України вийшло у 2009 році. До нього занесено 542 види тварин та 826 видів рослин і грибів. Кількість видів рослинного світу у третьому порівняно з другим виданням збільшилась на 285 видів, а тварин тварин – на 160 видів.

В 2021 році оновлено перелік видів, занесених до Червоної книги, який містить 687 видів тварин і 857 видів рослинного світу.

Залежно від стану та ступеня загрози зникнення видів тваринного і рослинного світу, що заносяться до Червоної книги України, вони поділяються на такі *категорії*:

- *зниклі* – види, про які після неодноразових пошуків, проведених у типових місцевостях або в інших відомих та

можливих місцях поширення, відсутня будь-яка інформація про наявність їх у природі чи спеціально створених умовах;

- *зниклі в природі* – види, які зникли в природі, але збереглися у спеціально створених умовах;

- *зникаючі* – види, які перебувають під загрозою зникнення у природних умовах і збереження яких є малоймовірним, якщо триватиме дія факторів, що негативно впливають на стан їх популяцій;

- *вразливі* – види, які у найближчому майбутньому можуть бути віднесені до категорії зникаючих, якщо триватиме дія факторів, що негативно впливають на стан їх популяцій;

- *рідкісні* – види, популяції яких невеликі і на даний час не належать до категорії зникаючих чи вразливих, хоча їм і загрожує небезпека;

- *неоцінені* – види, про які відомо, що вони можуть належати до категорії зникаючих, вразливих чи рідкісних, але ще не віднесені до неї;

- *недостатньо відомі* – види, які не можна віднести до жодної із зазначених категорій через відсутність необхідної повної і достовірної інформації.

Про кожний рідкісний і такий, що перебуває під загрозою зникнення, вид тваринного і рослинного світу, занесений до Червоної книги України, зазначаються такі відомості: назва (українською та латинською мовами), місце у системі класифікації тваринного і рослинного світу, категорія, наукове значення, поширення та чисельність (у тому числі за межами України) і причини їх зміни, місця перебування (зростання), загальна характеристика, заходи з охорони, вимоги щодо режиму збереження популяцій, відомості про розмноження або розведення в спеціально створених умовах, джерела відповідної інформації тощо. Щодо кожного виду тваринного і рослинного світу, занесеного до Червоної книги України, складається картосхема поширення, а також виготовляються його фотографії (малюнки).

Функціонування Червоної книги України регулюється Законом України «Про Червону книгу України». Згідно з цим Законом, державне управління, регулювання та контроль у сфері охорони, використання та відтворення видів тварин і рослин,

занесених до Червоної книги України здійснюють Кабінет Міністрів України, центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища (Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України), центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері лісового та мисливського господарства (Державне агентство лісових ресурсів України), центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері рибного господарства (Державне агентство рибного господарства України), центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику із здійснення державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення і охорони природних ресурсів (Державна екологічна інспекція України), Рада міністрів Автономної Республіки Крим, місцеві державні адміністрації, інші уповноважені на це органи виконавчої влади, відповідно до їх повноважень.

Кабінет Міністрів України забезпечує офіційне видання та розповсюдження Червоної книги України не рідше одного разу на 10 років.

Для наукового забезпечення ведення Червоної книги України, підготовки пропозицій про занесення до Червоної книги України та вилучення з неї видів тварин і рослин, організації наукових досліджень, розробки заходів щодо охорони рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів тварин і рослин, контролю за їх виконанням, координації діяльності державних органів та громадських організацій створена *Національна комісія з питань Червоної книги України*, що формується Національною академією наук України.

Законодавство про Червону книгу України передбачає заходи щодо охорони та відтворення об'єктів Червоної книги України, умови їх використання та відповідальність за порушення цього законодавства.

4.3. Зелена книга України

Збереження видового різноманіття практично неможливе без збереження угруповань організмів. Рослинний світ є індикатором стану екосистем, а тому його збереження є дуже важливим.

Ідея створення Зеленої книги виникла в Україні.

Наукова монографія «Зелена книга України», видана у 1987 р. була зведенням 127 раритетних лісових, чагарникових, чагарничкових, лучних, болотних і водних угруповань різного синтаксономічного рангу – від формації до асоціації (загальною кількістю понад 630 асоціацій).

У сучасній українській правовій базі статус Зеленої книги визначається Законом України «Про рослинний світ» (1999) та Положенням про Зелену книгу України, затвердженим Постановою Кабінету Міністрів від 29 серпня 2002 року № 1286.

Зелена книга України є офіційним державним документом, в якому зведено відомості про сучасний стан рідкісних, таких, що перебувають під загрозою зникнення, та типових природних рослинних угруповань, які підлягають охороні.

У 2009 році здійснено перше видання Зеленої книги України як державного документа. До Зеленої книги України включено 160 статей, в яких дається відповідна інформація про 800 асоціацій рослинності України, серед яких є рідкісні (347), такі, що перебувають під загрозою зникнення (354) та типові (99). Статті згруповані відповідно до типів рослинності:

- *лісова* (72 статті, 308 асоціацій),
- *чагарникова і чагарничкова рослинність Карпат і Криму* (9 статей, 32 асоціації),
- *трав'яна і чагарникова степова рослинність* (25 статей, 222 асоціації),
- *трав'яна і чагарничкова рослинність ксеротичного типу на відслоненнях та пісках* (8 статей, 32 асоціації),
- *лучна* (6 статей, 20 асоціацій), *болотна* (11 статей, 39 асоціацій),
- *галофитна* (3 статті, 10 асоціацій),
- *водна* (26 статей, 137 асоціацій).

Визначення природних рослинних угруповань, які підлягають занесенню до Зеленої книги, здійснюється відповідно до методики, що затверджується центральним органом виконавчої влади, що формує та реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища України.

Охорона природних рослинних угруповань, занесених до Зеленої книги (*далі* – рослинні угруповання), забезпечується шляхом:

- установлення їх особливого правового статусу, врахування вимог щодо охорони цих угруповань під час розроблення нормативно-правових актів;

- створення на місцевостях, де існують угруповання, біосферних заповідників, інших територій та об'єктів природно-заповідного фонду, в тому числі транскордонних;

- врахування спеціальних вимог щодо їх збереження під час розміщення продуктивних сил, вирішення питань відведення земельних ділянок, розроблення проектної та проектно-планувальної документації, проведення екологічної експертизи тощо;

- проведення постійного спостереження (моніторингу) за їх станом та необхідних наукових досліджень;

- запровадження особливих видів режиму збереження;

- проведення відповідної еколого-просвітницької роботи та інформування громадськості про їх стан;

- установлення адміністративної, цивільної та кримінальної відповідальності за знищення чи пошкодження угруповань та їх місць зростання;

- приєднання України до відповідних природоохоронних конвенцій, укладення міжнародних угод у цій сфері.

Відтворення природних рослинних угруповань здійснюється на основі науково обґрунтованих заходів шляхом:

- сприяння їх природному відновленню;

- запобігання небажаним змінам та негативному антропогенному впливу;

- формування їх на штучно створених об'єктах природно-заповідного фонду.

Організація охорони та відтворення рослинних угруповань забезпечується центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища, місцевими держадміністраціями, органами місцевого самоврядування відповідно до законодавства.

Зелена книга містить таку інформацію: біномінальна наукова назва рослинного угруповання, його синфітосозологічний індекс,

клас, категорія, статус, поширення в Україні, фізико-географічні умови, біотоп, фітоценотична, аутфітосозологічна та ботаніко-географічна значущість, ценотична структура та флористичне ядро, потенціал відновлюваності, вид режиму збереження, обґрунтування необхідності здійснення охорони, біотехнічні і созотехнічні рекомендації, джерела інформації, картосхема поширення угруповання.

Пропозиції щодо занесення до Зеленої книги чи вилучення з неї рослинних угруповань можуть подаватися науково-дослідними установами, державними та громадськими організаціями, окремими вченими, фахівцями, що займаються охороною та використанням природних рослинних ресурсів, разом з відповідним науковим обґрунтуванням із зазначенням відомостей про ботаніко-географічне та історичне значення, рідкісність, кількість місць зростання та їх площу, рівень стабільності екологічних умов та інших показників, що свідчать про необхідність вжиття заходів для охорони певних угруповань.

Ведення Зеленої книги покладається на центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища, і фінансується коштом державного бюджету.

Центральний орган виконавчої влади, що формує та реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища забезпечує:

- офіційне видання Зеленої книги не рідше, ніж один раз на 10 років та розповсюдження її примірників;

- оперативне інформування зацікавлених органів державної влади та органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій та громадян про зміни, що вносяться до Зеленої книги.

Переліки рослинних угруповань, занесених до Зеленої книги України періодично оновлюються і останній, затверджений у 2020 році, містить 159 угруповань та відповідні рекомендації стосовно режиму, необхідного для їх збереження.

Зелена книга України є основою для розроблення охоронних заходів щодо збереження, відтворення та використання занесених до неї природних рослинних угруповань. Охорона цих угруповань сприяє збереженню популяцій рідкісних видів рослин та місць, в яких вони зростають.

Запитання для самоконтролю

1. Яка мета створення Червоного списку МСОП?
2. На які категорії класифікують види, занесені в Червоний список МСОП?
3. Коли в Україні було започатковано ведення Червоної книги?
4. Як забезпечується функціонування Червоної книги України?
5. У чому полягає різниця між Червоною та Зеленою книгами України?
6. В якому році вийшло перше офіційне видання Зеленої книги України?

Використана література

1. Про Червону книгу України : *Закон України від 07.02.2002 № 3055-III*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3055-14>
2. Положення про Зелену книгу України : *Постанова Кабінету Міністрів України від 29.08.2002 № 1286*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1286-2002-%D0%BF#Text>
3. Про затвердження переліків рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, та типових природних рослинних угруповань, які підлягають охороні і заносяться до Зеленої книги України, та природних рослинних угруповань, які вилучені із Зеленої книги України : *Наказ Міндовкілля від 17.12.2020 № 368*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0130-21#Text>
4. Червоний список МСОП видів, що знаходяться під загрозою зникнення. *МСОП* : *веб.сайт*. URL: <https://www.iucnredlist.org>
5. Європейський Червоний список видів, що знаходяться під загрозою зникнення. *Навколишнє середовище* : офіційний веб-сайт Європейського Союзу. URL: https://environment.ec.europa.eu/topics/nature-and-biodiversity/european-red-list-threatened-species_en?prefLang=uk
6. 35 років Зеленої книзі України: історія, проблеми, рішення / Д.В. Дубина, П.М. Устименко, В.С. Ткаченко, С.Ю. Попович, Л.П. Вакаренко. *Український ботанічний журнал*, 2021, 78(5). С. 335–346. URL: <https://doi.org/10.15407/ukrbotj78.05.335>

Тема 5. ПРИРОДООХОРОННІ ТЕРИТОРІЇ ЯК ОСНОВНИЙ ІНСТРУМЕНТ ЗБЕРЕЖЕННЯ БІОРІЗНОМАНІТТЯ

5.1. Природоохоронні території та підстави їх створення.

5.2. Категоризація заповідних територій.

5.3. Водно-болотні угіддя як природоохоронні території міжнародного значення.

5.4. Біосферні резервати.

5.1. Природоохоронні території та підстави їх створення

Фундаментальною основою глобальних, регіональних і національних стратегій збереження біорізноманіття є природоохоронні території.

За визначенням МСОП, *природоохоронна територія - це чітко визначений географічний простір, визнаний, призначений і керований за допомогою правових чи інших ефективних засобів для досягнення довгострокового збереження природи з пов'язаними екосистемними послугами та культурними цінностями.*

Підставами для створення і виділення природоохоронних територій можуть бути:

1) Виконання вимог національного законодавства, яке передбачає створення природоохоронних територій національного рівня. У багатьох країнах світу такі території мають статус заповідних.

Заповідні території відомі під безліччю назв у різних країнах, починаючи від національного парку, природного заповідника, дикої природи, зони управління дикою природою, районів управління туризмом та екологічних станцій до священних гаїв. Багато з цих національно визначених природоохоронних територій також є частиною міжнародних охоронних територій.

2) Виконання національних зобов'язань щодо регіональних конвенцій чи угод, які підписав уряд країни. Для виконання таких зобов'язань можуть бути запропоновані наявні заповідні території або створені нові.

Прикладом таких територій є екологічна мережа Natura 2000, створена відповідно до законодавства Європейського союзу, яке поширюється на всі країни-члени.

3) Виконання національного зобов'язання перед міжнародною конвенцією або угодою, яку підписав уряд країни.

Створення таких територій в Україні передбачене чинними міжнародними конвенціями та угодами, а саме:

- Конвенцією про водно-болотні угіддя міжнародного значення, головним чином як середовища перебування водоплавних птахів (*стаття 2*),

- Конвенцією про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі (*стаття 4*),

- Конвенцією про збереження мігруючих видів диких тварин (*стаття 2*),

- Конвенцією про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини (*стаття 5*),

- Рамковою конвенцією про охорону та сталий розвиток Карпат (*стаття 4*),

- Програмою ЮНЕСКО «Людина і біосфера».

5.2. Категоризація заповідних територій

Заповідним територіям (природоохоронним територіям національного рівня) притаманна значна різноманітність у номенклатурі, різні цілі створення та підходи до управління.

Для забезпечення механізму глобальної комунікації, МСОП в 1994 році розробив систему категоризації заповідних територій, яка була запроваджена значною мірою для того, щоб допомогти стандартизувати опис конкретної заповідної території. Ці категорії визнані міжнародними організаціями, такими як ООН, та багатьма національними урядами як глобальний стандарт для визначення, створення та управління заповідними територіями.

Категорії МСОП є добровільними, і наразі їх не використовують всі країни. Однак, Конвенція про біологічне різноманіття вимагає від Сторін використовувати систему заповідних категорій МСОП для цілей звітності.

Система категорій природоохоронних територій МСОП включає:

- 1) Категорія Ia – Природний заповідник суворого режиму
- 2) Категорія Ib – Дика територія
- 3) Категорія II – Національний парк

- 4) Категорія III – Пам'ятка природи
- 5) Категорія IV – Територія збереження виду/оселища
- 7) Категорія VI – Охоронна зона зі сталим використанням відновних природних ресурсів.

Нижче наведено коротку характеристику категорій МСОП.

Ia – Природний заповідник суворого режиму (Strict Nature Reserve)

Категорія Ia – це суворо охоронювані території, які містять репрезентативні зразки екосистем і видів, відведені для захисту біорізноманіття, доступні для наукового дослідження та екологічного моніторингу. Відвідування, використання та вплив людини суворо контролюються та обмежуються.

Такі території ізольовані від будь-якого антропогенного впливу.

Ib – Дика територія (Wilderness Area)

Дика територія є подібною на природний заповідник, але більша за площею і перебуває під менш суворою охороною.

Відвідування дикої території людьми зведене до мінімуму, допускається немеханізований туризм (пішохідний, лижний або водний), при цьому відвідувачі мають унікальну можливість спостерігати дику природу без наслідків впливу цивілізації. Дикі території можна віднести до категорії МСОП Ib за умови відсутності сучасної інфраструктури, однак тут дозволена людська діяльність на рівні підтримки аборигенних племен, їх культурних і духовних цінностей в рамках способу існування на цій території.

II – Національний парк (National Park)

Заповідні території категорії II – це великі природні території, а також території поблизу них, відведені для захисту екологічних процесів разом із комплексом видів та екосистем. Ці території використовують в культурних, наукових, освітніх, рекреаційних цілях.

III – Пам'ятка природи (Natural Monument)

Це невелика територія, що містить один або більше специфічних природних або природно-культурних об'єктів, які мають видатну або унікальну цінність. Пам'яткою природи може бути рельєф, геологічний об'єкт, наприклад печера, або навіть живий об'єкт, наприклад стародавнє дерево.

IV – Територія збереження виду/оселища (Habitat/Species Management Area)

Створення охоронних територій категорії IV спрямоване на захист певних видів або середовищ їх існування, й управління ними. Ця категорія дозволена для активного використання за умови збереження специфічного середовища існування або окремого виду. Багато таких категорій потребують регулярних, активних втручань для забезпечення потреб окремого виду або збереження середовища його існування.

V – Охоронний ландшафт/узбережжя (Protected Landscape/Seascape)

Територія суші, моря або узбережжя, де взаємодія між людиною та природою з часом призвела до виникнення особливих територій зі значною естетичною, екологічною або культурною цінністю, частіше за все зі значним біорізноманіттям. Охорона та збереження цього традиційного взаємодіючого комплексу є необхідними умовами для підтримки існування та еволюції такої території.

VI – Охоронна зона зі сталим використанням відновних природних ресурсів (Managed Resource Protected Area)

Території категорії VI зберігають екосистеми та середовища проживання людей разом із культурними цінностями та традиційними системами управління природними ресурсами. Створюються такі категорії для захисту природних екосистем і сталого використання природних ресурсів, коли збереження та стале використання можуть бути взаємовигідними. Як правило, це великі території, більша частина яких є в природному стані, а частина перебуває під сталим управлінням природними ресурсами і де низький рівень непромислового використання природних ресурсів, сумісний із збереженням природи.

5.3. Водно-болотні угіддя як природоохоронні території міжнародного значення

Водно-болотні угіддя – це екосистеми, насичені водою сезонно або постійно, визнані найпродуктивнішими середовищами з великим видовим біорізноманіттям. Вони виконують екологічні функції регуляторів водного режиму та підтримують існування

характерної флори й фауни, особливо водоплавних птахів; які під час своїх сезонних міграцій можуть перетинати державні кордони.

Через забруднення, надмірну експлуатацію та зростання населення водно-болотні угіддя деградують і втрачаються. Для вирішення проблем втрати та деградації водно-болотних угідь, у 1971 році була прийнята міжнародна угода **Конвенція про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином як середовище існування водоплавних птахів** (Рамсарська конвенція).

Згідно з Рамсарською конвенцією, **водно-болотними угіддями є райони маршів, боліт, драговин, торфовищ або водойм – природних або штучних, постійних або тимчасових, стоячих або проточних, прісних, солонкуватих або солоних, – зокрема морські акваторії, глибина яких під час відпливу не перевищує шести метрів.**

На момент приєднання до Рамсарської конвенції кожна Договірна сторона повинна визначити принаймні одне водно-болотне угіддя на своїй території для включення його до *Списку водно-болотних угідь міжнародного значення* («Рамсарський список»). Ці «Рамсарські території» набувають нового національного та міжнародного статусу.

Основним зобов'язанням Договірних сторін Рамсарської конвенції є подальше визначення та внесення відповідних водно-болотних угідь до *Списку водно-болотних угідь міжнародного значення* та визнання своєї міжнародної відповідальності за їх збереження, управління та раціональне використання.

Закон України «Про участь України в Конвенції про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином як середовище існування водоплавних птахів», прийнятий у 1996 році, поновив членство України та визначив її правонаступницею СРСР, щодо участі в Рамсарській конвенції. Це пов'язано з тим, що у 1975 році, коли Україна була у складі СРСР, статус водно-болотних угідь міжнародного значення був наданий їй чотирьом об'єктам.

У 2002 році Постановою Кабінету Міністрів України затверджений «Порядок надання водно-болотним угіддям статусу водно-болотних угідь міжнародного значення», який визначає процедуру надання водно-болотним угіддям статусу міжнародних,

відповідно до критеріїв Рамсарської конвенції. Також він передбачає, що на всі водно-болотні угіддя що мають статус міжнародних складаються паспорти, відбувається забезпечення встановлення необхідних знаків на їхніх межах, крім того, межі повинні наноситись на плани та карти відповідних земельних ділянок.

Для того, щоб водно-болотне угіддя набуло статусу міжнародного значення, необхідно, щоб воно відповідало хоча б одному з восьми критеріїв, які розподілені між чотирма групами. Зміст та групи критеріїв наведені в табл. 5.1.

Таблиця 5.1 – Критерії для визначення статусу міжнародного значення водно-болотного угіддя

Група критеріїв	Зміст критеріїв
Типовість, рідкісність або унікальність угіддя	1 - бути природним або напівприродним (штучним) водно-болотним угіддям біогеографічного регіону
Види рослин і тварин, які перебувають під загрозою зникнення в усьому світі	2 - бути середовищем існування вразливих видів, видів та екологічних угруповань, які перебувають під загрозою зникнення 3 - бути особливо цінним як середовище для підтримання біологічного різноманіття певного біогеографічного регіону 4 - бути особливо цінним як середовище існування видів рослин і тварин на критичних стадіях їх життєвого циклу
Водно-болотні птахи	5 - бути місцем регулярного перебування понад 20 тис. особин водно-болотних птахів 6 - бути місцем регулярного перебування не менш як 1 відсотка біогеографічної популяції одного виду або підвиду водоплавних птахів
Іхтіофауна (риби)	7 - бути особливо цінним як середовище для підтримання певного співвідношення видів риб, їх вікової структури, що загалом визначає цінність водно-болотних угідь, їх біологічне різноманіття 8 - бути важливим місцем нересту, нагулу чи зимівлі місцевих видів риб, які мають вирішальне значення для підтримання їх популяцій

Визначення водно-болотних угідь, що можуть бути заявленими для надання їм статусу міжнародного значення, здійснюється Міндовкільям за поданням наукових установ, громадських організацій, інших заінтересованих підприємств, установ, організацій та громадян.

Станом на кінець 2023 року внесок у захист водно-болотних угідь зробили 172 держави, загальна кількість водно-болотних угідь – 2 503, серед них – 50 в Україні.

5.4. Біосферні резервати

Концепція біосферних резерватів розроблена в рамках програми ЮНЕСКО «Людина і біосфера» (анг. Man and Biosphere, МАВ), яка була створена в 1971 році.

Програма «Людина і біосфера» – це міжурядова наукова програма, яка має на меті зміцнення співпраці в рамках природничих та соціальних наук, спрямована на раціональне і стале використання та збереження ресурсів біосфери, а також розвиток наукових досліджень, покликаних покращити управління природними ресурсами та взаємодію людини з її природним оточенням.

Всесвітня мережа біосферних резерватів ЮНЕСКО була започаткована в 1976 році.

Біосферні резервати – це сухопутні, прибережні/морські території або їхнє поєднання, визнані на міжнародному рівні в рамках програми ЮНЕСКО «Людина і біосфера».

Головною ідеєю створення біосферних резерватів є координація зусиль для забезпечення сталого розвитку регіону без нанесення шкоди природі на відносно великих територіях, тобто забезпечення сталого економічного розвитку регіону.

Структурна організація біосферного резервату включає три зони (рис.5.1):

- *природоохоронна зона* (Core) є територією спеціальної охорони біорізноманіття, в якій проводиться моніторинг за мінімально порушеними екосистемами;

- *буферна зона* (Buffer) оточує або прилягає до ядра та використовується для екологічної освіти, рекреації, екологічного туризму, наукових досліджень;

- *транзитна зона* (Transition) – зона з поселеннями, в якій здійснюється управління різними видами природокористування на засадах сталого розвитку.

Рисунок 5.1 – Зони біосферного резервату

Джерело: *Природно-заповідний фонд України*: веб-сайт

Стратегія розвитку біосферних резерватів визначає їх особливу роль у розвитку нових поглядів на відносини між збереженням природи та суспільним розвитком.

Біосферні резервати визначають за чіткими критеріями й подають до ЮНЕСКО для затвердження їх міжнародного статусу.

Світова мережа біосферних резерватів станом на кінець 2023 року нараховувала 748 об'єктів, у тому числі 23 транскордонні в 134 країнах світу, які розподілені таким чином:

- 93 в 33 країнах Африки
- 36 у 14 країнах арабських держав
- 176 у 24 країнах Азії та Тихого океану
- 309 у 41 країні Європи та Північної Америки
- 134 в 22 країнах Латинської Америки та Карибського басейну.

Національна мережа біосферних резерватів складається з восьми об'єктів (рис.5.2):

- Чорноморський біосферний резерват;
- Біосферний резерват «Асканія-Нова»;
- Карпатський біосферний резерват;

транскордонні – двосторонні:

- Біосферний резерват «Дельта Дунаю» (румунсько-український);
 - Біосферний резерват «Розточчя» (україно-польський);
 - Деснянський біосферний резерват (російсько-український);
- транскордонні – тристоронні:
- Біосферний резерват «Східні Карпати» (польсько-словацько-український);
 - Біосферний резерват «Західне Полісся» (білорусько-польсько-український).

Рисунок 5.2 – Національна мережа біосферних резерватів
Джерело: Природно-заповідний фонд України: веб-сайт

Запитання для самоконтролю

1. Що є підставами для створення й виділення природоохоронних територій?
2. Назвіть міжнародні конвенції, які передбачають створення природоохоронних територій?
3. На які категорії МСОП поділяє заповідні території?
4. Дайте визначення водно-болотного угіддя.

5. Який алгоритм отримання статусу міжнародного значення для водно-болотного угіддя?
6. Яка структурна організація біосферного резервату?
7. Охарактеризуйте національну мережу біосферних резерватів.

Використана література

1. Конвенція про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином як середовище існування водоплавних птахів : *Міжнародний документ від 02.02.1971.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_031#Text
2. Порядок надання водно-болотним угіддям статусу водно-болотних угідь міжнародного значення : *Постанова Кабінету Міністрів України* від 29.08.2002 № 1287. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1287-2002-%D0%BF#Text>
3. Заповідні території. *МСОП*: веб-сайт. URL: <https://www.iucn.org/>
4. Конвенція про водно-болотні угіддя. *Рамсарська конвенція* : веб-сайт. URL: <https://www.ramsar.org/>
5. Програма «Людина і біосфера» (МAB). *ЮНЕСКО*: веб-сайт. URL: <https://www.unesco.org/en/mab>
6. Програма ЮНЕСКО «Людина і біосфера»: *Постійне представництво України при ЮНЕСКО*: веб-сайт. URL: <https://unesco.mfa.gov.ua/spivrobotnictvo/programma-lyudina-i-biosfera>
7. Біосферні резервати в Україні. *Природно-заповідний фонд України*: веб-сайт. URL: <https://wownature.in.ua/oberihaymo/biosferni-rezervaty-v-ukraini/>

Тема 6. ЕКОЛОГІЧНА МЕРЕЖА

6.1. Екологічна мережа як новаторський підхід у збереженні біорізноманіття.

6.2. Законодавча база для створення національної екологічної мережі.

6.3. Екологічна мережа «Natura 2000».

6.4. Смарагдова мережа.

6.1. Екологічна мережа як новаторський підхід у збереженні біорізноманіття

На виконання вимог Конвенції про охорону біологічного різноманіття була розроблена *«Всеєвропейська стратегія збереження біологічного та ландшафтного різноманіття»* (далі – Всеєвропейська стратегія), прийнята у 1995 році в м. Софія (Болгарія) на міжнародній конференції європейських країн «Довкілля для Європи» представниками урядів 55 країн, у тому числі України.

Цілями Всеєвропейської стратегії є: суттєве зменшення загроз для біологічного та ландшафтного різноманіття Європи, підвищення можливостей його відтворення, зміцнення природної цілісності всієї Європи та забезпечення всебічного залучення громадськості до цих справ.

Для досягнення цілей Всеєвропейської стратегії був запропонований новаторський підхід до збереження біорізноманіття, що полягає у створенні *Загальноєвропейської екологічної мережі* (анг. PanEuropean Ecological Network, PEEN), яка є системою національних, регіональних і трансрегіональних екологічних мереж у всій Європі.

Створення Загальноєвропейської екологічної мережі забезпечить:

- збереження всього комплексу екосистем, середовищ існування, видового різноманіття, а також ландшафтів європейського значення;

- контроль за достатністю середовища існування для збереження видів;

- створення можливостей для розселення і міграції видів;

- відновлення пошкоджених компонентів екосистем;
- захист природних екосистем від потенційної небезпеки.

Концепція екологічної мережі побудована на ідеології цілісності та саморозвитку природи та принципі системного підходу до її збереження, відповідно до яких, біорізноманіття в усіх його формах (генетичне, видове, екосистемне) не може підтримуватися або відновлюватися на малих та/або ізольованих територіях і для збереження якого необхідно забезпечити взаємозв'язок.

Екологічна мережа є територіальним комплексом, що складається з окремих структурних елементів:

- *ключові території* забезпечують збереження найцінніших і типових для конкретного регіону компонентів ландшафтного й біорізноманіття;

- *сполучні території* (природні ядра) поєднують між собою ключові території, забезпечують міграцію тварин та обмін генетичного матеріалу;

- *буферні зони* оточують ключові та сполучні території та захищають їх від зовнішніх впливів;

- *відновлювані території* забезпечують формування просторової цілісності екомережі і є територіями, на яких мають бути виконані першочергові заходи щодо відтворення первинного природного стану екосистем.

6.2. Законодавча база для створення національної екологічної мережі

Правовою основою для створення національної екологічної мережі є закони України «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про природно-заповідний фонд України», «Про тваринний світ», «Про рослинний світ», Земельний кодекс України, Лісовий кодекс України та Водний кодекс України.

Основними нормативно-правовими актами України, які регулюють процес створення національної екологічної мережі є закони України: «Про загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки», «Про екологічну мережу України».

Згідно з законом України «Про екологічну мережу», **екомережа** – єдина територіальна система, яка утворюється з метою поліпшення умов для формування та відновлення довкілля, підвищення природно-ресурсного потенціалу території України, збереження ландшафтного та біорізноманіття, місць оселення та зростання цінних видів тваринного і рослинного світу, генетичного фонду, шляхів міграції тварин через поєднання територій та об'єктів природно-заповідного фонду, а також інших територій, які мають особливу цінність для охорони навколишнього природного середовища і відповідно до законів та міжнародних зобов'язань України підлягають особливій охороні.

До структурних елементів екомережі включаються:

- а) території та об'єкти природно-заповідного фонду;
- б) землі водного фонду, водно-болотні угіддя, водоохоронні зони;
- в) землі лісового фонду;
- г) ползахисні лісові смуги та інші захисні насадження, які не віднесені до земель лісового фонду;
- г) землі оздоровчого призначення з їх природними ресурсами;
- д) землі рекреаційного призначення, які використовуються для організації масового відпочинку населення і туризму та проведення спортивних заходів;
- е) інші природні території та об'єкти (ділянки степової рослинності, пасовища, сіножаті, луки, кам'яні розсипи, піски, солончаки, земельні ділянки, в межах яких є природні об'єкти, що мають особливу природну цінність);
- е) земельні ділянки, на яких зростають природні рослинні угруповання, занесені до Зеленої книги України;
- ж) території, які є місцями перебування чи зростання видів тваринного і рослинного світу, занесених до Червоної книги України;
- з) частково землі сільськогосподарського призначення екстенсивного використання – пасовища, луки, сіножаті тощо;
- и) радіоактивно забруднені землі, що не використовуються та підлягають окремій охороні як природні регіони з окремим статусом.

Основою розбудови екологічної мережі України є регіональні програми розвитку екомережі та місцеві схеми формування (розвитку) екомережі. Зведена схема формування екомережі України є складовою частиною Генеральної схеми планування території України і затверджується Верховною Радою України.

Схеми формування (розвитку) екомережі – це текстові та графічні матеріали, які визначають на регіональному та місцевому рівні пріоритети і концептуальні основи формування, збереження та невиснажливого використання екомережі, формування просторового розташування її структурних елементів, розвитку системи територій та заповідних об'єктів.

Розробка місцевих схем формування (розвитку) екомережі передбачає:

- визначення територій, що мають особливу природоохоронну, наукову, екологічну, рекреаційну, історико-культурну, естетичну цінність;
- нанесення на планово-картографічні матеріали територій та об'єктів, включених до переліків екомережі;
- обґрунтування необхідності їх включення, резервування територій для цих потреб, надання природоохоронного статусу, введення обмежень (обтяжень) для відновлюваних, буферних та сполучних територій;
- розроблення рекомендацій щодо визначення режиму територій та об'єктів природно-заповідного фонду та інших територій, що підлягають особливій охороні, відновлюваних, буферних та сполучних територій, які пропонується створити;
- узгодження схем із затвердженою проектною документацією, забезпечення збереження та невиснажливого використання цінних ландшафтів та інших природних комплексів, об'єктів і територій.

Для створення національної екологічної мережі необхідно збільшити площі земель з природними ландшафтами до рівня, достатнього для збереження біорізноманіття.

Законом України «Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки» визначено, що площа екомережі наприкінці 2015 року повинна становити 41%. На жаль, практична реалізація заходів зі

створення екомережі України виявилася не достатньою. У зв'язку з цим, збільшення площі територій національної екомережі до 41% загальної території країни є стратегічним завданням державної екологічної політики України на період до 2030 року, визначеним у Законі України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року».

6.3. Екологічна мережа «Natura 2000»

Екологічна мережа «Natura 2000» – це система природоохоронних територій, яка створюється на території Європейського Союзу. Основними законодавчими актами, які передбачають її створення, є:

- Директива Ради 92/43/ЄЕС від 21 травня 1992 року про збереження природних оселищ та дикої фауни і флори (далі – Директива про оселища);

- Директива Європейського Парламенту і Ради 2009/147/ЄС від 30 листопада 2009 року про збереження диких птахів (далі – Директива про птахів).

Директива про птахів спрямована на захист усіх видів диких птахів, що зустрічаються в природі ЄС. Згідно з цією директивою країни-члени ЄС визначають та класифікують **спеціальні охоронні території** (*special protection area - SPA*), призначені для охорони європейських видів птахів.

Станом на початок 2024 року, на всій території ЄС визначено понад 5 400 SPA, які охоплюють понад 832 000 км² суші та моря – це більше, ніж Німеччина, Польща та Греція разом узяті.

Директива про оселища спрямована на захист понад тисячі видів, включаючи ссавців, рептилій, земноводних, безхребетних риб і рослин, а також 230 природних оселищ.

Відповідно до *Директиви про оселища* кожна країна-член ЄС пропонує національний список **територій важливих для спільноти** (*site of community importance – SCI*). Після того, як SCI будуть розглянуті та прийняті Європейською комісією, держави-члени повинні визначити їх *через законодавчий акт*, як **спеціальні заповідні території** (*special area of conservation – SAC*) і запровадити необхідні заходи управління для підтримки або відновлення існуючих видів і середовищ існування.

Станом на початок 2024 року, завдяки *Директиві про оселища*, країни-члени ЄС класифікували та визначили понад 23 500 SAC, що охоплюють майже 950 000 км² суші та моря.

Разом *спеціальні охоронні території (SPA)* та *спеціальні заповідні території (SAC)* формують екологічну мережу «Natura 2000» (рис. 6.1).

Рисунок 6.1 – Структура екологічної мережі «Natura 2000»

Мережа «Natura 2000» є найбільш координованою мережею природоохоронних територій, яка в 2022 році охоплювала більше 18 % суходолу ЄС та 8 % морської території ЄС.

6.4. Смарагдова мережа

Смарагдова мережа (анг. *Emerald Network*) – це система взаємопов'язаних природоохоронних територій європейського значення, яка створюється на виконання вимог Бернської конвенції в країнах, які не є членами ЄС, та є аналогом екологічної мережі «Natura 2000».

Смарагдова мережа має мету зберегти та охороняти види та оселища (екосистеми), які були визнані рідкісними на рівні всієї Європи й включені до Резолюцій 4 та 6 *Бернської конвенції*:

- Резолюція № 4 (1996) «Про зникаючі природні оселища, що потребують спеціальних заходів для їх збереження»;
- Резолюція № 6 (1998) «Про перелік видів, що потребують спеціальних заходів для їх збереження».

Ці дві резолюції є основою для створення *території особливого природоохоронного інтересу (areas of special conservation interest – ASCI)*, критерії для визначення яких були прийняті у 1998 році. Щоб отримати такий статус, територія повинна забезпечувати достатній рівень захисту для оселищ, видів флори та фауни, визначених як пріоритетні.

Процес створення Смарагдової мережі складається із трьох етапів (рис. 6.2).

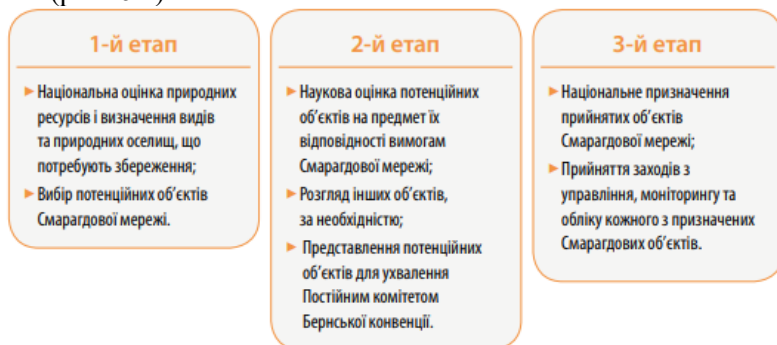

Рисунок 6.2 – Етапи створення Смарагдової мережі

Оцінка достатності об'єктів Смарагдової мережі проводиться в межах біогеографічних регіонів. **Біогеографічний регіон** – це територія з відносно однорідними екологічними умовами та подібними характеристиками.

В Україні є 4 біогеографічні регіони: континентальний, степовий, альпійський, паннонський. За площею відносно території України лідирує континентальний біогеографічний регіон, за ним – степовий.

Будь-який об'єкт, пропонується до внесення у Смарагдову мережу повинен пройти оцінку достатності визначених територій. Це цілий цикл оцінок, головна мета яких переконатися, що пропонувані території дійсно належать до списку рідкісних

оселищ, включають в себе рідкісні види для конкретного біогеографічного регіону.

Смарагдова мережа Європи поширює європейські стандарти з охорони природи за межами кордонів ЄС. Крім того, її створення підтримує держави-кандидати на вступ до ЄС в їх підготовці до реалізації «Natura 2000». Країни, які стали членами ЄС, включають території Смарагдової мережі до території «Natura 2000», оскільки, ці дві мережі є повністю сумісними одна з одною.

Україна, підписала Бернську конвенцію в 1996 році та взяла на себе зобов'язання створити на своїй території Смарагдову мережу. Формування Смарагдової мережі в Україні також є одним із завдань, визначених Угодою про асоціацію між Україною та ЄС. Робота із впровадження мережі *Emerald Network* в Україні є підготовкою до майбутнього переходу нашої держави на європейське законодавство в сфері охорони довкілля.

Розробка Смарагдової мережі України розпочалася у 2009 році й триває досі. В 2019 році на засіданні Постійного комітету Бернської конвенції була затверджена сучасна схема Смарагдової мережі України. У грудні 2020 року в Парламенті був зареєстрований проект Закону України «Про території Смарагдової мережі» (№4461). Метою прийняття цього законодавчого акту є встановлення правових та організаційних засад визначення територій Смарагдової мережі та управління ними в Україні для збереження природних оселищ та видів фауни і флори, що підлягають особливій охороні, правових та організаційних засад оцінки впливу на території Смарагдової мережі у процесі прийняття рішень про провадження господарської діяльності, яка може мати значний вплив на її території.

Перелік українських територій Смарагдової мережі Європи станом на кінець 2022 року нараховував 377 територій площею близько 8 млн га, що становить близько 12 % території країни, значна частина яких припадає на ліси.

Запитання для самоконтролю

1. У чому полягає новаторський підхід екологічної мережі у збереженні біорізноманіття?
2. Яка будова екологічної мережі?

3. Що передбачає розробка місцевих схем формування екомережі?

4. Поясніть основну проблему, вирішення якої необхідне для створення національної екологічної мережі.

5. На підставі яких законодавчих актів створюється екологічна мережа «Natura 2000»?

6. З яких територій формується екологічна мережа «Natura 2000»?

7. У чому полягає різниця між екологічною мережею «Natura 2000» і Смарагдовою мережею?

8. Які етапи передбачає процес створення Смарагдової мережі?

Використана література

1. Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки : Закон України від 21.09.2000 № 1989-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1989-14#Text>

2. Про екологічну мережу України : Закон України від 24.06.2004 № 1864-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1864-15#Text>

3. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року : Закон України від 28.02.2019 № 2697-VIII.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19?find=1&textText>

5. Всеєвропейська стратегія збереження біологічного та ландшафтного різноманіття : Міжнародний документ від 25.10.1995. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_711#Text

6. Про збереження диких птахів : Директива Європейського Парламенту і Ради 2009/147/ЄС від 30 листопада 2009 року. . URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_001-09#Text

7. Про збереження природних оселищ та дикої фауни і флори : Директива Ради 92/43/ЄЕС від 21 травня 1992 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987_004-92#Text

8. Emerald Network - General Viewer. European Union : веб-сайт. URL: <https://emerald.eea.europa.eu/>

9. Смарагдова мережа в Україні. Emerald Network in Ukraine : веб-сайт. URL: <http://emerald.net.ua>

РОЗДІЛ 2. ЗАПОВІДНА СПРАВА В УКРАЇНІ

Тема 7. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ПРО ПРИРОДНО- ЗАПОВІДНИЙ ФОНД УКРАЇНИ

7.1. Законодавство України про природно-заповідний фонд.

7.2. Класифікація територій та об'єктів природно-заповідного фонду.

7.3. Правові засади функціонування територій та об'єктів природно-заповідного фонду.

7.4. Основні засоби збереження територій та об'єктів природно-заповідного фонду.

7.5. Види використання територій та об'єктів природно-заповідного фонду.

7.1. Законодавство України про природно-заповідний фонд

Базовим законом, який визначає правові основи організації, охорони, ефективного використання природоохоронних територій України, відтворення їх природних комплексів та об'єктів є закон України «Про природно-заповідний фонд України». Згідно з цим законом, *природно-заповідний фонд становлять ділянки суші і водного простору, природні комплекси та об'єкти яких мають особливу природоохоронну, наукову, естетичну, рекреаційну та іншу цінність і виділені з метою збереження природної різноманітності ландшафтів, генофонду тваринного і рослинного світу, підтримання загального екологічного балансу та забезпечення фонового моніторингу навколишнього природного середовища.*

У зв'язку з цим законодавством України природно-заповідний фонд охороняється як національне надбання, щодо якого встановлюється особливий режим охорони, відтворення і використання. Україна розглядає цей фонд як складову частину світової системи природних територій та об'єктів, що перебувають під особливою охороною.

Завданням законодавства України про природно-заповідний фонд України є регулювання суспільних відносин щодо організації, охорони і використання територій та об'єктів природно-заповідного фонду, відтворення їх природних комплексів, управління у цій галузі.

Відносини в галузі охорони і використання територій та об'єктів природно-заповідного фонду, відтворення його природних комплексів регулюються також Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища», Земельним кодексом України та іншими актами законодавства України.

***Землі природно-заповідного фонду** – це ділянки суші і водного простору з природними комплексами та об'єктами, що мають особливу природоохоронну, екологічну, наукову, естетичну, рекреаційну та іншу цінність, яким надано статус територій та об'єктів природно-заповідного фонду.*

На землях природно-заповідного фонду забороняється будь-яка діяльність, яка негативно впливає або може негативно впливати на стан природних комплексів та об'єктів чи перешкоджає їх використанню за цільовим призначенням.

Межі територій та об'єктів природно-заповідного фонду встановлюються в натурі.

7.2. Класифікація територій та об'єктів природно-заповідного фонду

Класифікаційна структура територій та об'єктів природно-заповідного фонду України включає 11 категорій (рис. 2.1), які різняться своїм походженням, значенням і правовим статусом.

КАТЕГОРІЇ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ УКРАЇНИ

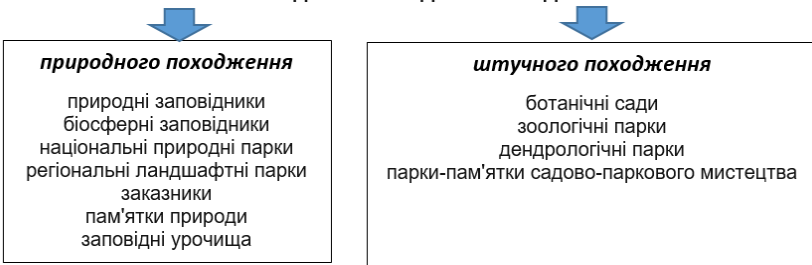

Рисунок 2.1 – Категорії природно-заповідного фонду України

Природні заповідники, біосферні заповідники та національні природні парки є категоріями *загальнодержавного значення*.

Заказники, пам'ятки природи, ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки та парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва можуть бути *загальнодержавного* або *місцевого значення*.

Статус юридичної особи мають окремі категорії природно-заповідного фонду для управління яких створюють спеціальні адміністрації. До них належать природні заповідники, біосферні заповідники, національні природні парки, ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки загальнодержавного значення, а також регіональні ландшафтні парки.

Ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки місцевого значення та парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва відповідно до законодавства України можуть бути визнані юридичними особами.

Заказникам, пам'яткам природи чи заповідним урочищам не надають статусу юридичної особи.

7.3. Правові засади функціонування територій та об'єктів природно-заповідного фонду

Правові засади функціонування територій та об'єктів природно-заповідного фонду визначаються у положеннях про них.

Положення про територію чи об'єкт природно-заповідного фонду (далі – положення) – це офіційний документ який визначає завдання, науковий профіль, характер функціонування і режим території та об'єктів природно-заповідного фонду.

Положення розробляються для всіх категорій природно-заповідного фонду, окрім пам'яток природи та заповідних урочищ.

Завдання, особливості природоохоронного режиму пам'яток природи та заповідних урочищ визначаються в їх первинних облікових документах.

Положення затверджуються:

- центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування і реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища – *щодо територій та об'єктів природно-заповідного фонду загальнодержавного значення;*

- обласними, Київською та Севастопольською міськими державними адміністраціями, органом виконавчої влади Автономної Республіки Крим з питань охорони навколишнього природного середовища – *щодо територій та об'єктів природно-заповідного фонду місцевого значення.*

7.4. Основні засоби збереження територій та об'єктів природно-заповідного фонду

Збереження територій та об'єктів природно-заповідного фонду забезпечується шляхом:

- встановлення заповідного режиму;
- організації систематичних спостережень за станом заповідних природних комплексів та об'єктів;
- проведення комплексних досліджень з метою розробки наукових основ їх збереження та ефективного використання;
- додержання вимог щодо охорони територій та об'єктів природно-заповідного фонду під час здійснення господарської, управлінської та іншої діяльності, розробки проектної і проектно-планувальної документації, землевпорядкування, лісовпорядкування, здійснення оцінки впливу на довкілля;
- запровадження економічних важелів стимулювання їх охорони;
- здійснення державного та громадського контролю за додержанням режиму їх охорони та використання;
- встановлення підвищеної відповідальності за порушення режиму їх охорони та використання, а також за знищення та пошкодження заповідних природних комплексів та об'єктів;
- проведення широкого міжнародного співробітництва у цій сфері;
- проведення інших заходів з метою збереження територій та об'єктів природно-заповідного фонду.

7.5. Використання територій та об'єктів природно-заповідного фонду

Території та об'єкти природно-заповідного фонду можуть використовуватися:

- у природоохоронних цілях;
- у науково-дослідних цілях;
- в оздоровчих та інших рекреаційних цілях;
- в освітньо-виховних цілях;
- для потреб моніторингу навколишнього природного середовища.

Основні види використання, а також заготівля деревини, лікарських та інших цінних рослин, їх плодів, сіна, випасання худоби, мисливство, рибальство та інші види використання можуть здійснюватися лише за умови, що така діяльність не суперечить цільовому призначенню територій та об'єктів природно-заповідного фонду, встановленим вимогам щодо охорони, відтворення та використання їх природних комплексів та окремих об'єктів.

Спеціальне використання природних ресурсів у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду здійснюється в межах ліміту та на підставі дозволу на спеціальне використання природних ресурсів у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду.

Перелік видів використання природних ресурсів у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду і порядок їх використання визначаються режимом територій та об'єктів природно-заповідного фонду.

Спеціальне використання природних ресурсів у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду загальнодержавного значення здійснюється в межах ліміту на використання природних ресурсів у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду, затвердженого центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування і реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища, а також на підставі дозволів.

Спеціальне використання природних ресурсів у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду загальнодержавного значення здійснюється на підставі дозволів,

що видаються органом виконавчої влади Автономної Республіки Крим з питань охорони навколишнього природного середовища, обласними, Київською та Севастопольською міськими державними адміністраціями.

Спеціальне використання природних ресурсів у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду місцевого значення здійснюється в межах ліміту на використання природних ресурсів у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду, затвердженого органом виконавчої влади Автономної Республіки Крим з питань охорони навколишнього природного середовища, обласними, Київською та Севастопольською міськими державними адміністраціями, а також на підставі дозволів.

Спеціальне використання природних ресурсів у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду місцевого значення (крім корисних копалин) здійснюється на підставі дозволів, що видаються місцевими радами за погодженням з органом виконавчої влади Автономної Республіки Крим з питань охорони навколишнього природного середовища, обласними, Київською та Севастопольською міськими державними адміністраціями.

Порядок видачі дозволів на спеціальне використання природних ресурсів і встановлення лімітів на використання природних ресурсів у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду загальнодержавного значення визначається Кабінетом Міністрів України. Видача дозволів на спеціальне використання природних ресурсів здійснюється на безоплатній основі.

Видача дозволів здійснюється на підставі клопотання (заявки) природокористувача, погодженого із власником або постійним користувачем земельної ділянки та заінтересованими органами.

Дозвіл на спеціальне використання природних ресурсів може бути анульований органом, що його видав, у разі: різкого погіршення стану навколишнього природного середовища внаслідок природокористування, ліквідації підприємства, установи або організації, яка отримала дозвіл; порушення умов природокористування та режиму території природно-заповідного

фонду; втрати чи пошкодження дозволу, що не дає можливості визначити зміст дозволу.

Дозвіл видається після затвердження лімітів протягом місяця з моменту подання клопотання. Підставами для відмови у видачі дозволу є відсутність затверженого в установленому порядку ліміту, порушення умов природокористування та режиму території природно-заповідного фонду.

Рішення про відмову у видачі дозволу може бути оскаржено до центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування і реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища, або до суду.

Прийняття рішення про відмову у видачі дозволу на спеціальне використання природних ресурсів у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду здійснюється у місячний строк.

Заява про оскарження рішення про відмову у видачі дозволу подається до центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування і реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища, протягом строку, що не перевищує десять днів з дня одержання відповідного рішення. Заява розглядається у десятиденний строк. Про результати розгляду заявник повідомляється у письмовій формі.

Проведення рубок формування і оздоровлення лісів, інших видів рубок здійснюється в межах затверджених планів та на підставі рішень науково-технічних рад установ природно-заповідного фонду згідно з лімітом на використання природних ресурсів на підставі дозволів.

Запитання для самоконтролю

1. Дайте визначення природно-заповідного фонду.
2. Як класифікують території та об'єкти природно-заповідного фонду?
3. Назвіть категорії природно-заповідного фонду, які мають статус юридичної особи.
4. Які органи зобов'язані розробити і затвердити положення про території та об'єкти природно-заповідного фонду?
5. Якими заходами забезпечується збереження територій та об'єктів природно-заповідного фонду?

6. Назвіть основні види використання територій та об'єктів природно-заповідного фонду.

7. Як здійснюється спеціальне використання природних ресурсів у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду?

Використана література

1. Про природно-заповідний фонд України : *Закон України від 16.06.1992 № 2456-XII*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-12#n48>

2. Про охорону навколишнього природного середовища : *Закон України від 25.06.1991 № 1264- XII*.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text>

3. Земельний кодекс України : *Закон України від 25.10.2001 № 2768- III*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text>

4. Методичні рекомендації щодо розроблення положень про території та об'єкти природно-заповідного фонду України : *Наказ Міндовкілля від 02.08.2022 № 281*.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0281926-22#Text>

5. Про порядок видачі дозволів на спеціальне використання природних ресурсів у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду і встановлення лімітів використання ресурсів загальнодержавного значення : *Постанова Кабінету Міністрів України від 10.08.1992 № 459*. URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/459-92-%D0%BF#Text>

6. Інструкція про застосування порядку установа лімітів на використання природних ресурсів у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду загальнодержавного значення : *Наказ Міністерства охорони навколишнього середовища України від 24.01.2008 № 27*.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0117-08#Text>

7. Ліміти на спеціальне використання природних ресурсів у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду загальнодержавного значення: *еПЗФ. ЕкоСистема : онлайн-платформа*. URL: <https://eco.gov.ua/categories/e-pzf>

Тема 8. УПРАВЛІННЯ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНИМ ФОНДОМ ТА ЕКОНОМІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЙОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ

8.1. Органи управління природно-заповідним фондом.

8.2. Державний кадастр територій та об'єктів природно-заповідного фонду.

8.3. Економічне забезпечення організації і функціонування природно-заповідного фонду.

8.1. Органи управління природно-заповідним фондом

Уповноваженими органами державного управління в галузі організації, охорони та використання природно-заповідного фонду є центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування і реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища, орган виконавчої влади Автономної Республіки Крим з питань охорони навколишнього природного середовища, обласні, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації.

Для забезпечення державного управління територіями та об'єктами природно-заповідного фонду можуть утворюватися спеціальні підрозділи центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування і реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища, обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій.

Зараз в структурі Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України таким підрозділом є *департамент природно-заповідного фонду та біорізноманіття*, який складається з окремих відділів.

Управління природними заповідниками, біосферними заповідниками, національними природними парками, ботанічними садами, дендрологічними та зоологічними парками загальнодержавного значення, а також регіональними ландшафтними парками здійснюється їх спеціальними адміністраціями. Спеціальні адміністрації очолюють керівники, які мають екологічну, біологічну або географічну освіту та які призначаються за погодженням із центральним органом

виконавчої влади, що забезпечує формування і реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища.

Спеціальні адміністрації можуть створюватися також для управління ботанічними садами, дендрологічними парками, зоологічними парками місцевого значення та парками-пам'ятками садово-паркового мистецтва за рішенням органів, у віданні яких вони перебувають.

До складу спеціальної адміністрації з управління територіями та об'єктами природно-заповідного фонду входять відповідні наукові підрозділи, служби охорони, екологічної освіти, господарського та іншого обслуговування.

Спеціальні адміністрації здійснюють управління територіями та об'єктами природно-заповідного фонду відповідно до положень про території та об'єкти природно-заповідного фонду і проектів організації територій та об'єктів природно-заповідного фонду.

Управління територіями та об'єктами природно-заповідного фонду, для яких не створюються спеціальні адміністрації, здійснюється підприємствами, установами та організаціями, у віданні яких перебувають ці території та об'єкти.

8.2. Державний кадастр територій та об'єктів природно-заповідного фонду

Державний кадастр територій та об'єктів природно-заповідного фонду є системою необхідних і достовірних відомостей про природні, наукові, правові та інші характеристики територій та об'єктів, що входять до складу природно-заповідного фонду.

Державний кадастр територій та об'єктів природно-заповідного фонду ведеться з метою оцінки складу та перспектив розвитку природно-заповідного фонду, стану територій та об'єктів, що входять до нього, організації їх охорони й ефективного використання, планування наукових досліджень, а також забезпечення державних органів, заінтересованих підприємств, установ та організацій відповідною інформацією, необхідною для вирішення питань соціально-економічного розвитку, розміщення продуктивних сил та в інших цілях, передбачених законодавством України.

Державний кадастр територій та об'єктів природно-заповідного фонду містить відомості про правовий статус, належність, режим, географічне положення, кількісні і якісні характеристики цих територій та об'єктів, їх природоохоронну, наукову, освітню, виховну, рекреаційну й іншу цінність.

Ведеться державний кадастр територій та об'єктів природно-заповідного фонду центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування і реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища, обласними, Київською та Севастопольською міськими державними адміністраціями, органом виконавчої влади Автономної Республіки Крим з питань охорони навколишнього природного середовища за рахунок державного бюджету.

Первинний облік кадастрових відомостей щодо територій та об'єктів природно-заповідного фонду здійснюється адміністраціями природних заповідників, біосферних заповідників, національних природних парків, регіональних ландшафтних парків, ботанічних садів, дендрологічних парків, зоологічних парків загальнодержавного значення, а також підприємствами, установами та організаціями, у віданні яких перебувають інші території та об'єкти природно-заповідного фонду, за їх рахунок.

Формами кадастрової документації є картки первинного обліку і державні кадастри територій та об'єктів природно-заповідного фонду міст, районів, областей, Автономної Республіки Крим та України.

Зміст кадастрової документації, порядок її складання та строки подання документів первинного обліку визначаються центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування і реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища.

Державний кадастр територій та об'єктів природно-заповідного фонду є окремим структурним компонентом функціонального модуля е-ПЗФ єдиної екологічної онлайн платформи «ЕкоСистема».

8.3. Економічне забезпечення організації і функціонування природно-заповідного фонду

Економічні засоби забезпечення організації і функціонування природно-заповідного фонду. Ефективна організація і функціонування природно-заповідного фонду забезпечуються на основі використання таких економічних засобів:

- економічного обґрунтування організації та розвитку природно-заповідного фонду;
- економічної оцінки територій та об'єктів природно-заповідного фонду, ведення їх кадастру;
- диференційованого визначення джерел і нормативів фінансування організації та функціонування природно-заповідного фонду;
- надання відповідним підприємствам, установам та організаціям, що забезпечують функціонування природно-заповідного фонду, податкових та інших пільг;
- компенсації у встановленому порядку збитків, завданих порушенням законодавства про природно-заповідний фонд.

Фінансування заходів, пов'язаних із функціонуванням територій та об'єктів природно-заповідного фонду. Фінансування заходів щодо природних заповідників, біосферних заповідників, національних природних парків, а також ботанічних садів, дендрологічних парків та зоологічних парків загальнодержавного значення здійснюється за рахунок державного бюджету України. Для цієї мети можуть також залучатися кошти бюджету Автономної Республіки Крим, місцевих бюджетів, позабюджетних і благодійних фондів, кошти підприємств, установ, організацій та громадян.

Фінансування заходів щодо регіональних ландшафтних парків, а також ботанічних садів, дендрологічних парків та зоологічних парків місцевого значення здійснюється за рахунок бюджету Автономної Республіки Крим та місцевих бюджетів. Для цієї мети можуть також залучатися кошти позабюджетних і благодійних фондів, кошти підприємств, установ, організацій та громадян.

Витрати, пов'язані із забезпеченням режиму охорони заказників, пам'яток природи, заповідних урочищ та парків-пам'яток садово-паркового мистецтва, здійснюються за рахунок підприємств, установ, організацій, інших землевласників та землекористувачів, на території яких вони знаходяться.

У разі необхідності проведення спеціальних заходів, спрямованих на запобігання знищенню чи пошкодженню природних комплексів територій та об'єктів природно-заповідного фонду зазначених категорій, можуть виділятися кошти:

- державного бюджету – для територій та об'єктів природно-заповідного фонду загальнодержавного значення;
- місцевих бюджетів – для територій та об'єктів природно-заповідного фонду місцевого значення.

Викуп земельних ділянок, що перебувають у приватній та комунальній власності, для суспільних потреб під територією та об'єкти природно-заповідного фонду здійснюється в порядку, визначеному законом, за рахунок:

- державного бюджету України – для територій та об'єктів природно-заповідного фонду загальнодержавного значення;
- місцевих бюджетів – для територій та об'єктів природно-заповідного фонду місцевого значення.

Власні кошти об'єктів природно-заповідного фонду. Кошти (в тому числі в іноземній валюті), одержані природними заповідниками, біосферними заповідниками, національними природними парками, регіональними ландшафтними парками, ботанічними садами, дендрологічними парками, зоологічними парками, а також підприємствами, установами та організаціями, у підпорядкуванні яких перебувають території та об'єкти природно-заповідного фонду інших категорій, від наукової, природоохоронної, туристсько-екскурсійної, рекламно-видавничої та іншої діяльності в межах заповідних територій та об'єктів, що не суперечать їх цільовому призначенню, є їх власними коштами. Ці кошти не підлягають вилученню і використовуються для здійснення заходів щодо охорони відповідних територій та об'єктів природно-заповідного фонду.

За відвідування територій та об'єктів природно-заповідного фонду їх адміністрації, а також підприємства, установи, організації і громадяни, у підпорядкуванні яких перебувають ці території та

об'єкти, можуть встановлювати плату та визначати категорії осіб, які звільняються від неї. Установи природно-заповідного фонду загальнодержавного значення встановлюють розмір такої плати за погодженням із центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування і реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища, а на території Автономної Республіки Крим – також з Головою Ради міністрів Автономної Республіки Крим, установи природно-заповідного фонду, створені у зоні відчуження, зоні безумовного (обов'язкового) відселення, – за погодженням із центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування і реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища, і центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері управління зоною відчуження та зоною безумовного (обов'язкового) відселення, установи природно-заповідного фонду місцевого значення – за рішенням органів, у віданні яких вони перебувають.

Екологічні фонди об'єктів природно-заповідного фонду.

Для фінансування природоохоронних заходів можуть створюватися цільові екологічні фонди природних заповідників, біосферних заповідників, національних природних парків, регіональних ландшафтних парків, ботанічних садів, дендрологічних парків та зоологічних парків.

До цих фондів надходять:

- частина штрафів та грошових стягнень за шкоду, заподіяну їм у результаті порушення законодавства про природно-заповідний фонд, у розмірі 70 відсотків загальної суми штрафів та грошових стягнень;

- кошти, одержані від реалізації конфіскованого або вилученого відповідно до законодавства майна, яке було знаряддям або предметом екологічного правопорушення на їх території;

- частина платежів підприємств, установ та організацій за забруднення відповідних територій та об'єктів природно-заповідного фонду, що визначається на підставі еколого-економічної оцінки їх впливу на навколишнє природне середовище;

• цільові та інші добровільні внески підприємств, установ, організацій, у тому числі міжнародних і зарубіжних, та громадян.

Кошти вказаних екологічних фондів можуть використовуватися лише для цільового фінансування заходів, спрямованих на забезпечення охорони заповідних природних комплексів та об'єктів, розвиток наукових досліджень, міжнародного співробітництва, еколого-освітніх робіт. Їх розподіл здійснюється радою фонду, до складу якої включаються представники адміністрації відповідних природних заповідників, біосферних заповідників, регіональних ландшафтних парків, ботанічних садів, дендрологічних парків, зоологічних парків, а також державних органів з охорони навколишнього природного середовища, громадських екологічних об'єднань, провідні науковці та фахівці. До складу таких рад біосферних заповідників можуть включатися представники відповідних міжнародних організацій, відомі зарубіжні вчені та спеціалісти.

Запитання для самоконтролю

1. Який державний орган уповноважений здійснювати управління в галузі організації, охорони та використання природно-заповідного фонду?

2. Як здійснюється безпосереднє управління природними заповідниками, біосферними заповідниками, національними природними парками, ботанічними садами, дендрологічними та зоологічними парками загальнодержавного значення?

3. Яка мета створення та ведення державного кадастру територій та об'єктів природно-заповідного фонду?

4. Назвіть економічні засоби, які забезпечують організацію і функціонування природно-заповідного фонду.

5. За рахунок яких коштів відбувається фінансування заходів, пов'язаних із функціонуванням територій та об'єктів природно-заповідного фонду?

6. Поясніть, які кошти є власними коштами об'єктів природно-заповідного фонду.

7. З яких коштів формуються екологічні фонди об'єктів природно-заповідного фонду?

Використана література

1. Про природно-заповідний фонд України : *Закон України від 16.06.1992 № 2456-XII*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-12#n48>

2. Департамент природно-заповідного фонду та біорізноманіття. *Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України : веб сайт*. URL: <https://mepr.gov.ua/pro-nas/struktura/departament-pryrodno-zapovidnogo-fondu-ta-bioriznomanittya/>

3. Державний кадастр територій та об'єктів природно-заповідного фонду. *ЕкоСистема* : онлайн-платформа. URL: <https://eco.gov.ua/>

4. Положення про екологічні фонди природних заповідників, біосферних заповідників, національних природних парків, ботанічних садів, дендрологічних парків та зоологічних парків : *Наказ МОНПС від 26.02.1993 № 16*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0009-93#Text>

Тема 9. РЕЖИМ ТЕРИТОРІЙ ТА ОБ'ЄКТІВ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ

9.1. Поняття про режим територій та об'єктів природно-заповідного фонду та їх функціональні зони.

9.2. Режим територій та об'єктів природно-заповідного фонду:

9.2.1 природного заповідника;

9.2.2 біосферного заповідника;

9.2.3 національного природного парку;

9.2.4 регіонального ландшафтного парку;

9.2.5 ботанічного саду;

9.2.6 дендрологічного парку;

9.2.7 парку-пам'ятки садово-паркового мистецтва;

9.2.8 зоологічного парку;

9.2.9 заказника;

9.2.10 пам'ятки природи;

9.3.11 заповідного урочища.

9.3. Організація охорони територій та об'єктів природно-заповідного фонду.

9.4. Державний контроль за додержанням режиму територій та об'єктів природно-заповідного фонду.

9.1. Поняття про режим територій та об'єктів природно-заповідного фонду та їх функціональні зони

Режим територій та об'єктів природно-заповідного фонду – це сукупність науково-обґрунтованих екологічних вимог, норм і правил, які визначають правовий статус, призначення цих територій та об'єктів, характер допустимої діяльності в них, порядок охорони, використання і відтворення їх природних комплексів.

Режим територій та об'єктів природно-заповідного фонду визначається з урахуванням їх класифікації та цільового призначення.

Для поліфункціональних категорій встановлюється диференційований режим охорони, який забезпечується поділом території на окремі функціональні зони:

• **заповідна зона** включає території, призначені для збереження і відновлення найбільш цінних природних та мінімально порушених антропогенними факторами природних комплексів, генофонду рослинного і тваринного світу. Відвідування її забороняється, крім випадків, коли воно пов'язане з проведенням наукових досліджень. Залежно від необхідності застосування різних видів заповідного режиму зона може поділятися на дві підзони – абсолютної заповідності та регульованої заповідності. Оптимальною формою заповідної зони є округла або овальна. Межі заповідної зони проводяться здебільшого за природними контурами екосистем (басейни верхів'їв рік, їхні русла, вододіли, гірські хребти, береги водойм, ліси тощо);

• **наукова зона** виділяють для проведення науково-дослідної роботи. Відвідувати її мають право лише наукові співробітники та науково-технічний персонал установи природно-заповідного фонду у зв'язку з виконанням ними службових обов'язків, а також спеціалісти інших установ – з дозволу адміністрації;

• **рекреаційна зона** призначена для здійснення регульованої та стаціонарної рекреації. *Зона регульованої рекреації* охоплює екологічні стежки, маршрути постійних екскурсій та екологічного туризму. *Зона стаціонарної рекреації* призначена для розміщення об'єктів рекреаційної інфраструктури;

• **зона антропогенних ландшафтів** включає місця поселення та території ведення традиційного збалансованого природокористування;

• **експозиційна зона** призначена для стаціонарного утримання тварин, створення колекцій рослин з метою використання їх у культурно-пізнавальних цілях. Її відвідування дозволяється в порядку, що встановлюється адміністраціями установ штучно створених об'єктів природно-заповідного фонду;

• **господарська зона** створюється для проведення необхідної господарської діяльності. В цій зоні можуть бути сільськогосподарські угіддя, об'єкти комунального призначення, а також землі інших землевласників та землекористувачів, включені до складу природно-заповідної території, на якій господарська діяльність здійснюється з дотриманням загальних вимог законодавства щодо охорони навколишнього природного середовища. Сюди відносяться

також землі, які знаходяться в охоронних зонах суворого режиму джерел водопостачання, небезпечних зонах газопроводів, компресорних і газорозподільчих станцій тощо;

• **охоронні зони** встановлюються для забезпечення необхідного режиму охорони природних комплексів та об'єктів природних заповідників, запобігання негативному впливу господарської діяльності на прилеглих до них територіях. У разі необхідності охоронні зони можуть встановлюватися на територіях, прилеглих до окремих ділянок національних природних парків, регіональних ландшафтних парків, а також навколо заказників, пам'яток природи, заповідних урочищ, ботанічних садів, дендрологічних парків, зоологічних парків та парків-пам'яток садово-паркового мистецтва. Розміри охоронних зон визначаються відповідно до їх цільового призначення на основі спеціальних обстежень ландшафтів та господарської діяльності на прилеглих територіях. Режим охоронних зон територій та об'єктів природно-заповідного фонду визначається з урахуванням характеру господарської діяльності на прилеглих територіях, на основі оцінки її впливу на довкілля. В охоронних зонах не допускається будівництво промислових та інших об'єктів, мисливство, розвиток господарської діяльності, яка може призвести до негативного впливу на території та об'єкти природно-заповідного фонду.

Інформування населення та природокористувачів про межі заповідних об'єктів, категорію їх заповідання та основні відомості про режим і правила поведінки на них забезпечується системою інформаційних та охоронних знаків цих об'єктів.

9.2. Режим територій та об'єктів природно-заповідного фонду

9.2.1 природного заповідника

Природні заповідники – природоохоронні, науково-дослідні установи загальнодержавного значення, що створюються з метою збереження в природному стані типових або унікальних для даної ландшафтної зони природних комплексів з усією сукупністю їх компонентів, підтримання природних спонтанних процесів і явищ, вивчення природних процесів і явищ, що відбуваються в них, розробки наукових засад охорони

навколишнього природного середовища, ефективного використання природних ресурсів та екологічної безпеки.

Основними завданнями природних заповідників є збереження природних комплексів та об'єктів на їх території, проведення наукових досліджень і спостережень за станом навколишнього природного середовища, розробка на їх основі природоохоронних рекомендацій, поширення екологічних знань, сприяння у підготовці наукових кадрів і спеціалістів у галузі охорони навколишнього природного середовища та заповідної справи.

На природні заповідники покладається також координація і проведення наукових досліджень на територіях заказників, пам'яток природи, заповідних урочищ у регіоні.

Вся територія природного заповідника є заповідною зоною.

На території природних заповідників забороняється будь-яка господарська та інша діяльність, що суперечить цільовому призначенню заповідника, порушує природний розвиток процесів та явищ або створює загрозу шкідливого впливу на його природні комплекси та об'єкти, а саме:

- будівництво споруд, шляхів, лінійних та інших об'єктів транспорту і зв'язку, не пов'язаних з діяльністю природних заповідників, розведення вогнищ, влаштування місць відпочинку населення, стоянка транспорту, а також проїзд і прохід сторонніх осіб, прогін свійських тварин, пересування механічних транспортних засобів, за винятком шляхів загального користування, лісосплав, проліт літаків та вертольотів нижче 2 000 метрів над землею, подолання літаками звукового бар'єру над територією заповідника та інші види штучного шумового впливу, що перевищують установлені нормативи;

- геологорозвідувальні роботи, розробка корисних копалин, порушення ґрунтового покриву та гідрологічного і гідрохімічного режимів, руйнування геологічних відслонень, застосування хімічних засобів, усі види лісокористування, а також заготівля кормових трав, лікарських та інших рослин, квітів, насіння, очерету, випасання худоби, вилов і знищення диких тварин, порушення умов їх оселення, гніздування, інші види користування рослинним і тваринним світом, що призводять до порушення природних комплексів;

• мисливство, рибальство, лісокультурні роботи, рубка дуплястих дерев, всі види екскурсій, крім пішохідних, біотехнічні заходи, сінокосіння механізованими засобами, туризм, інтродукція нових видів тварин і рослин, проведення заходів з метою збільшення чисельності окремих видів тварин понад допустиму науково обґрунтовану ємність угідь, збирання колекційних та інших матеріалів, крім матеріалів, необхідних для виконання наукових досліджень.

Для збереження і відтворення корінних природних комплексів, проведення науково-дослідних робіт та виконання інших завдань у природному заповіднику відповідно до проекту організації його території та охорони природних комплексів допускається:

- виконання відновлювальних робіт на землях з порушеними корінними природними комплексами, а також здійснення заходів із запобігання змінам природних комплексів заповідника внаслідок антропогенного впливу – відновлення гідрологічного режиму, збереження та відновлення рослинних угруповань, що історично склалися, видів рослин і тварин, які зникають, тощо;

- здійснення протипожежних заходів та вибіркового діагностичного відстрілу диких тварин для ветеринарно-санітарної експертизи, що не порушують режиму заповідника;

- спорудження у встановленому порядку будівель та інших об'єктів, необхідних для виконання поставлених перед заповідником завдань;

- збір колекційних та інших матеріалів, виконання робіт, передбачених планами довгострокових стаціонарних наукових досліджень, проведення екологічної освітньо-виховної роботи.

На території природного заповідника може бути передбачено виділення земельних ділянок для задоволення господарських потреб заповідника та його працівників у сінокосах, випасах, городах та паливі відповідно до встановлених нормативів.

В разі термінової необхідності за рішенням науково-технічної ради природного заповідника на території природного заповідника можуть проводитися заходи, спрямовані на охорону природних комплексів, ліквідацію наслідків аварій, стихійного лиха.

Для ліквідації наслідків аварій та стихійного лиха, в результаті яких виникає пряма загроза життю людей чи знищення заповідних природних комплексів, особливо термінові заходи здійснюються за рішенням дирекції природного заповідника.

9.2.2 біосферного заповідника

Біосферні заповідники є природоохоронними, науково-дослідними установами загальнодержавного значення, що утворюються з метою збереження у природному стані найбільш типових природних комплексів біосфери, здійснення фонових екологічного моніторингу, вивчення навколишнього природного середовища, його змін під дією антропогенних факторів.

Біосферні заповідники включаються в установленому порядку до Всесвітньої мережі біосферних резерватів у рамках програми ЮНЕСКО «Людина і біосфера» та набувають міжнародного статусу.

Для біосферних заповідників установлюється диференційований режим охорони, відтворення та використання природних комплексів згідно з функціональним зонуванням:

- *заповідна зона* – включає території, призначені для збереження і відновлення найбільш цінних природних та мінімально порушених антропогенними факторами природних комплексів, генофонду рослинного і тваринного світу; її режим визначається відповідно до вимог, встановлених для природних заповідників;

- *буферна зона* – включає території, виділені з метою запобігання негативному впливу на заповідну зону господарської діяльності на прилеглих територіях; її режим визначається відповідно до вимог, встановлених для охоронних зон природних заповідників;

- *зона антропогенних ландшафтів* - включає території традиційного землекористування, лісокористування, водокористування, місць поселення, рекреації та інших видів господарської діяльності; в ній забороняється мисливство.

У межах території біосферних заповідників можуть виділятися *зони регульованого заповідного режиму*, до складу яких

включаються регіональні ландшафтні парки, заказники, заповідні урочища з додержанням вимог щодо їх охорони.

Зонування території біосферних заповідників проводиться відповідно до проекту організації території біосферного заповідника та охорони його природних комплексів.

У проекті організації території біосферного заповідника та охорони його природних комплексів визначаються та обґрунтовуються заходи щодо провадження природоохоронної, науково-дослідної, рекреаційної, господарської діяльності відповідно до законодавства і міжнародних договорів.

Забороняється проведення рубок головного користування та всіх видів поступових та суцільних рубок, вирубування дуплястих дерев, а також добування піску та гравію в річках та інших водоймах у заповідній зоні біосферних заповідників.

Наукові дослідження, спостереження за станом навколишнього природного середовища та інша діяльність біосферних заповідників здійснюються з урахуванням міжнародних програм.

9.2.3 національного природного парку

Національні природні парки є природоохоронними, рекреаційними, культурно-освітніми, науково-дослідними установами загальнодержавного значення, що створюються з метою збереження, відтворення і ефективного використання природних комплексів та об'єктів, які мають особливу природоохоронну, оздоровчу, історико-культурну, наукову, освітню та естетичну цінність.

На національні природні парки покладається виконання таких основних завдань:

- збереження цінних природних та історико-культурних комплексів і об'єктів;
- створення умов для організованого туризму, відпочинку та інших видів рекреаційної діяльності в природних умовах з додержанням режиму охорони заповідних природних комплексів та об'єктів;
- проведення наукових досліджень природних комплексів та їх змін в умовах рекреаційного використання, розробка наукових

рекомендацій з питань охорони навколишнього природного середовища та ефективного використання природних ресурсів;

- проведення екологічної освітньо-виховної роботи.

На території національних природних парків встановлюється диференційований режим щодо їх охорони, відтворення та використання згідно з функціональним зонуванням:

- *заповідна зона* – призначена для охорони та відновлення найбільш цінних природних комплексів, режим якої визначається відповідно до вимог, встановлених для природних заповідників; її площа не має бути меншою 20 відсотків від загальної площі;

- *зона регульованої рекреації* – в її межах проводиться короткостроковий відпочинок та оздоровлення населення, огляд особливо мальовничих і пам'ятних місць; у цій зоні дозволяється влаштування та відповідне обладнання туристських маршрутів і екологічних стежок; тут забороняються рубки лісу головного користування, промислове рибальство, мисливство, інша діяльність, яка може негативно вплинути на стан природних комплексів та об'єктів заповідної зони;

- *зона стаціонарної рекреації* – призначена для розміщення готелів, мотелів, кемпінгів, інших об'єктів обслуговування відвідувачів парку; тут забороняється будь-яка господарська діяльність, що не пов'язана з цільовим призначенням цієї функціональної зони або може шкідливо вплинути на стан природних комплексів та об'єктів заповідної зони і зони регульованої рекреації;

- *господарська зона* – у її межах забороняються рубки головного користування і проводиться господарська діяльність, спрямована на виконання покладених на парк завдань, розташовані населені пункти, об'єкти комунального призначення парку, а також землі інших землевласників та землекористувачів, включені до складу парку, на яких господарська та інша діяльність здійснюється з додержанням вимог та обмежень, встановлених для зон антропогенних ландшафтів біосферних заповідників.

На території зони регульованої рекреації, стаціонарної рекреації та господарської зони забороняється будь-яка діяльність, яка призводить або може призвести до погіршення стану навколишнього природного середовища та зниження рекреаційної цінності території національного природного парку.

Забороняється проведення рубок головного користування та всіх видів поступових та суцільних рубок, вирубування дуплястих дерев, а також добування піску та гравію в річках та інших водоймах у заповідній зоні національних природних парків.

Зменшення заповідної зони не допускається, на межах заповідної зони встановлюються спеціальні знаки, а дороги, що ведуть у заповідну зону, перекриваються шлагбаумами.

9.2.4 регіонального ландшафтного парку

Регіональні ландшафтні парки є природоохоронними рекреаційними установами місцевого чи регіонального значення, що створюються з метою збереження в природному стані типових або унікальних природних комплексів та об'єктів, а також забезпечення умов для організованого відпочинку населення.

На регіональні ландшафтні парки покладається виконання таких завдань:

- збереження цінних природних та історико-культурних комплексів та об'єктів;
- створення умов для ефективного туризму, відпочинку та інших видів рекреаційної діяльності в природних умовах з додержанням режиму охорони заповідних природних комплексів і об'єктів;
- сприяння екологічній освітньо-виховній роботі.

На території регіональних ландшафтних парків проводиться зонування з урахуванням вимог, встановлених для територій національних природних парків.

9.2.5 ботанічного саду

Ботанічні сади створюються з метою збереження, вивчення, акліматизації, розмноження в спеціально створених умовах та ефективного господарського використання рідкісних і типових видів місцевої і світової флори шляхом створення, поповнення та збереження ботанічних колекцій, ведення наукової, навчальної і освітньої роботи.

На території ботанічних садів забороняється будь-яка діяльність, що не пов'язана з виконанням покладених на них завдань і загрожує збереженню колекцій флори.

У межах ботанічних садів для забезпечення необхідного режиму охорони та ефективного використання можуть бути виділені зони:

- *експозиційна* – її відвідування дозволяється в порядку, що встановлюється адміністрацією ботанічного саду;

- *наукова* – до складу зони входять колекції, експериментальні ділянки тощо, на відвідування її мають право лише співробітники ботанічного саду у зв'язку з виконанням ними службових обов'язків, а також спеціалісти інших установ з дозволу адміністрації саду;

- *заповідна* – відвідування її забороняється, крім випадків, коли воно пов'язано з проведенням наукових спостережень;

- *адміністративно-господарська*.

9.2.6 дендрологічного парку

Дендрологічні парки створюються з метою збереження і вивчення у спеціально створених умовах різноманітних видів дерев і чагарників та їх композицій для найбільш ефективного наукового, культурного, рекреаційного та іншого використання.

На території дендрологічних парків забороняється діяльність, що не пов'язана з виконанням покладених на них завдань і загрожує збереженню дендрологічних колекцій.

На території дендрологічних парків може бути проведене зонування відповідно до вимог, встановлених для ботанічних садів.

9.2.7 парку-пам'ятки садово-паркового мистецтва

Парками-пам'ятками садово-паркового мистецтва оголошуються найбільш визначні та цінні зразки паркового будівництва з метою охорони їх і використання в естетичних, виховних, наукових, природоохоронних та оздоровчих цілях.

Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення є природоохоронними рекреаційними установами.

На території парків-пам'яток садово-паркового мистецтва можуть проводитися наукові дослідження.

На території парків-пам'яток садово-паркового мистецтва забороняється будь-яка діяльність, що не пов'язана з виконанням покладених на них завдань і загрожує їх збереженню.

На території парків-пам'яток садово-паркового мистецтва забезпечується проведення екскурсій та масовий відпочинок населення, здійснюється догляд за насадженнями, включаючи санітарні рубки, рубки реконструкції та догляду з підсадкою дерев і чагарників ідентичного видового складу, замість загиблих, вживаються заходи із запобігання самосіву, збереження композицій із дерев, чагарників і квітів, трав'яних газонів.

На території парків-пам'яток садово-паркового мистецтва може проводитися *зонування відповідно до вимог, встановлених для ботанічних садів.*

9.2.8 зоологічного парку

Зоологічні парки створюються з метою організації екологічної освітньо-виховної роботи, створення експозицій рідкісних, екзотичних та місцевих видів тварин, збереження їх генофонду, вивчення дикої фауни і розробки наукових основ її розведення у неволі.

На території зоологічних парків забороняється діяльність, що не пов'язана з виконанням покладених на них завдань і загрожує збереженню сприятливих умов для життя тварин цих парків.

На території зоологічних парків з метою забезпечення виконання поставлених перед ними завдань виділяються зони:

- *експозиційна* – призначена для стаціонарного утримання тварин і використання їх у культурно-пізнавальних цілях;

- *наукова* – у її межах проводиться науково-дослідна робота; відвідування зони дозволяється в порядку, що встановлюється адміністрацією парку;

- *рекреаційна* – призначена для організації відпочинку та обслуговування відвідувачів парку;

- *господарська* – зона, де розміщуються допоміжні господарські об'єкти.

Зоологічні парки можуть організовувати пересувні експозиції тварин, мати у своєму складі підсобні господарства, які створюються для забезпечення тварин кормами.

9.2.9 заказника

Заказниками оголошуються природні території (акваторії) з метою збереження і відтворення природних комплексів чи їх окремих компонентів.

Залежно від походження, інших особливостей природних комплексів та об'єктів, що оголошуються заказниками **заказники поділяються на** ландшафтні, лісові, ботанічні, загальнозоологічні, орнітологічні, ентомологічні, іхтіологічні, гідрологічні, загальногеологічні, палеонтологічні та карстово-спелеологічні.

На територіях заказників забороняються рубки головного користування, суцільні, прохідні, лісовідновні та поступові рубки, видалення захаращеності, а також полювання та інша діяльність, що суперечить цілям і завданням, передбаченим положенням про заказник.

Господарська, наукова та інша діяльність, що не суперечить цілям і завданням заказника, проводиться з дотриманням загальних вимог щодо охорони навколишнього природного середовища.

Власники або користувачі земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів, оголошених заказником, беруть на себе зобов'язання щодо забезпечення режиму їх охорони та збереження.

9.2.10 пам'ятки природи

Пам'ятками природи оголошуються окремі унікальні природні утворення, що мають особливе природоохоронне, наукове, естетичне, пізнавальне і культурне значення, з метою збереження їх у природному стані.

Пам'ятки природи **поділяються на** комплексні, пралісові, ботанічні, зоологічні, гідрологічні та геологічні.

Пам'ятки природи можуть розташовуватися на території інших об'єктів природно-заповідного фонду.

На території пам'яток природи забороняються суцільні, поступові, лісовідновні та прохідні рубки, видалення захаращеності, полювання та будь-яка інша діяльність, що загрожує збереженню або призводить до деградації чи зміни первісного їх стану.

На території пралісових пам'яток природи забороняються всі види рубок, у тому числі санітарні, рубки формування і оздоровлення лісів та видалення захаращеності (крім догляду за лінійними об'єктами та вирубування окремих дерев під час гасіння пожежі), будівництво споруд, прокладання шляхів, лінійних та інших об'єктів транспорту і зв'язку, випасання худоби, промислова заготівля недеревинних лісових продуктів, проїзд транспортних засобів (крім доріг загального користування та транспортних засобів оперативних і спеціальних служб).

Навколо пралісових пам'яток природи устанавлюються охоронні зони завширшки не менше подвійної висоти деревостану пралісу, в яких забороняються будь-які суцільні, у тому числі санітарні, а також поступові рубки.

Власники або користувачі земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів, оголошених пам'ятками природи, беруть на себе зобов'язання щодо забезпечення режиму їх охорони та збереження.

9.2.11 заповідного урочища

Заповідними урочищами оголошуються лісові, степові, болотні та інші відокремлені цілісні ландшафти, що мають важливе наукове, природоохоронне і естетичне значення, з метою збереження їх у природному стані.

На території заповідних урочищ забороняються всі види рубок, у тому числі санітарні, рубки формування і оздоровлення лісів, видалення захаращеності та будь-яка діяльність, що порушує природні процеси, які відбуваються у природних комплексах, включених до їх складу, відповідно до вимог, встановлених для природних заповідників.

Власники або користувачі земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів, оголошених заповідними урочищами, беруть на себе зобов'язання щодо забезпечення режиму їх охорони та збереження.

9.3. Організація охорони територій та об'єктів природно-заповідного фонду

Території та об'єкти природно-заповідного фонду України є об'єктами особливої державної охорони.

Охорона природних заповідників, біосферних заповідників, національних природних парків, а також ботанічних садів, дендрологічних парків, зоологічних парків, парків-пам'яток садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення, а також регіональних ландшафтних парків, управління якими здійснюється спеціальними адміністраціями, покладається на служби їх охорони, які входять до складу служби державної охорони природно-заповідного фонду України.

Охорона територій та об'єктів природно-заповідного фонду інших категорій покладається на підприємства, установи та організації, у віданні яких вони перебувають. У разі необхідності їх охорона може покладатися на служби державної охорони розташованих поблизу природних заповідників, біосферних заповідників, національних природних парків та регіональних ландшафтних парків.

Органи місцевого самоврядування, місцеві державні адміністрації, виконавчі органи місцевого самоврядування сприяють охороні й збереженню територій та об'єктів природно-заповідного фонду, виконанню покладених на них завдань.

Служба державної охорони природно-заповідного фонду України має статус правоохоронного органу. Порядок діяльності служби державної охорони природно-заповідного фонду України, а також перелік підрозділів і посад працівників, які входять до її складу, визначаються Кабінетом Міністрів України. Служби державної охорони на місцях очолюють керівники адміністрацій територій та об'єктів природно-заповідного фонду.

Посадові особи служби державної охорони природно-заповідного фонду України мають право:

- вимагати від громадян і службових осіб пояснення у зв'язку з порушенням режиму територій та об'єктів природно-заповідного фонду, їх охоронних зон;

- перевіряти у громадян і службових осіб посвідчення на право перебування, використання природних ресурсів та здійснення іншої діяльності в межах відповідних територій та об'єктів природно-заповідного фонду;

- доставляти порушників установленого режиму з метою з'ясування особи;

- складати протоколи про порушення вимог законодавства, надсилати їх відповідним органам для притягнення винних осіб до відповідальності;

- вилучати у порушників предмети та знаряддя незаконного використання природних ресурсів, транспортні засоби, відповідні документи;

- проводити особистий огляд осіб, речей, транспортних засобів та перевірку знарядь і продукції одержаної в результаті природокористування;

- безперешкодно відвідувати підприємства, установи, організації, судна та інші транспортні засоби в межах відповідних територій, об'єктів природно-заповідного фонду, їх охоронних зон для перевірки додержання законодавства про охорону навколишнього природного середовища та природно-заповідний фонд;

- вносити пропозиції до відповідних державних органів про припинення, зупинення чи обмеження будь-якої діяльності, що порушує вимоги законодавства про природно-заповідний фонд, давати обов'язкові для виконання приписи з метою усунення порушень, виявлених у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду.

Посадові особи служби державної охорони природно-заповідного фонду України під час виконання службових обов'язків мають право на носіння форми встановленого зразка, табельної зброї та інших спеціальних засобів відповідно до законодавства України.

9.4. Державний контроль за додержанням режиму територій та об'єктів природно-заповідного фонду

Державний контроль за додержанням режиму територій та об'єктів природно-заповідного фонду здійснюється центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику із здійснення державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення та охорони природних ресурсів, посадовими особами служби державної охорони природно-заповідного фонду України та іншими уповноваженими законом державними органами.

Порядок здійснення державного контролю за додержанням режиму територій та об'єктів природно-заповідного фонду визначається Кабінетом Міністрів України.

Громадський контроль за додержанням режиму територій та об'єктів природно-заповідного фонду здійснюється громадськими інспекторами охорони навколишнього природного середовища, які проводять свою діяльність відповідно до Положення про громадський контроль у галузі охорони навколишнього природного середовища.

Запитання для самоконтролю

1. Дайте визначення режиму територій та об'єктів природно-заповідного фонду.
2. Поясніть необхідність зонування територій природно-заповідного фонду.
3. Охарактеризуйте функціональні зони природно-заповідних територій.
4. Які функціональні зони виділяють у біосферних заповідниках?
5. Яке функціональне зонування національних природних парків?
6. Які функціональні зони виділяють у ботанічному саду?
7. Як організована охорона територій та об'єктів природно-заповідного фонду.
8. Який орган виконавчої влади здійснює державний контроль за додержанням режиму територій та об'єктів природно-заповідного фонду?

Використана література

1. Про природно-заповідний фонд України : *Закон України від 16.06.1992 № 2456-XII*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-12#n48>
2. Положення про єдині державні знаки та аншлаги на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду України : *Наказ Мінекобезпеки України від 29.03.1994 № 30*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0072-94#Text>

3. Про службу державної охорони природно-заповідного фонду України : *Постанова Кабінету Міністрів України від 14.07.2000 № 1127*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1127-2000-%D0%BF#Text>

4. Про затвердження знаків розрізнення, зразків, порядку та норм носіння форменого одягу працівниками служби державної охорони природно-заповідного фонду України : *Наказ Мінприроди України від 28.01.2019 № 41*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0360-19#Text>

5. Положення про Державну екологічну інспекцію України : *Постанова Кабінету Міністрів України від 19.04.2017 № 275*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/275-2017-%D0%BF#Text>

Тема 10. НАУКОВО-ДОСЛІДНА РОБОТА НА ТЕРИТОРІЯХ ТА ОБ'ЄКТАХ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ

10.1. Організація наукових досліджень.

10.2. Мета та напрями наукових досліджень.

10.3. Наукові полігони.

**10.4. Літопис природи як основна форма узагальнення
результатів наукових досліджень.**

10.1. Організація наукових досліджень

Природні заповідники, біосферні заповідники, національні природні парки, а також ботанічні сади, дендрологічні парки та зоологічні парки загальнодержавного значення є науково-дослідними установами.

Для наукових досліджень у складі адміністрації природних заповідників, біосферних заповідників, національних природних парків, а також ботанічних садів, дендрологічних парків та зоологічних парків загальнодержавного значення створюються відповідні наукові підрозділи, структура, штати, кошторис витрат яких затверджуються органами, у підпорядкуванні яких перебувають зазначені об'єкти природно-заповідного фонду.

В разі необхідності наукові підрозділи можуть створюватися також у складі адміністрації регіональних ландшафтних парків, ботанічних садів, дендрологічних парків та зоологічних парків місцевого значення, а також парків-пам'яток садово-паркового мистецтва.

Наукові дослідження на території природних заповідників, біосферних заповідників, національних природних парків, регіональних ландшафтних парків, ботанічних садів, дендрологічних парків, зоологічних парків, парків-пам'яток садово-паркового мистецтва можуть здійснюватись іншими науково-дослідними установами та організаціями на основі єдиних програм і планів науково-дослідних робіт чи спеціальних угод між цими установами та організаціями і адміністраціями державних заповідників й інших територій та об'єктів природно-заповідного фонду. В разі відсутності адміністрацій ботанічних садів, дендрологічних парків, зоологічних парків місцевого значення та

парків-пам'яток садово-паркового мистецтва такі угоди укладаються заінтересованими науковими установами та організаціями з органами, в підпорядкуванні яких перебувають зазначені об'єкти природно-заповідного фонду.

На території заказників, пам'яток природи, заповідних урочищ та інших територіях і об'єктах природно-заповідного фонду, де не створені спеціальні наукові підрозділи, дослідження організуються природними заповідниками, біосферними заповідниками, національними природними парками, ботанічними садами та дендрологічними парками загальнодержавного значення, розташованими у цих регіонах.

Координацію наукових досліджень на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду України здійснює Національна академія наук України разом з центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування і реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища.

Для вирішення наукових і науково-технічних проблем у природних заповідниках, біосферних заповідниках, національних природних парках, ботанічних садах створюються наукові або науково-технічні ради, до складу яких включаються провідні науковці та фахівці. Склад таких рад, їх завдання та порядок діяльності визначаються органами, у підпорядкуванні яких перебувають об'єкти природно-заповідного фонду зазначених категорій.

Відповідні наукові та науково-технічні ради можуть створюватися також при дендрологічних і зоологічних парках. Навчально-виховна робота навчальних закладів на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду проводиться на основі угод, укладених з їх адміністраціями чи підприємствами, установами та організаціями, у підпорядкуванні яких перебувають вказані території та об'єкти.

10.2. Мета та напрями наукових досліджень

Науково-дослідна робота на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду проводиться з метою вивчення природних процесів, забезпечення постійного спостереження за їх змінами, екологічного прогнозування, розробки наукових основ

охорони, відтворення і використання природних ресурсів та особливо цінних об'єктів.

Основні напрями наукових досліджень на територіях природних заповідників, біосферних заповідників, національних природних парків, ботанічних садів, дендрологічних парків та зоологічних парків визначаються з урахуванням програм і планів науково-дослідних робіт, які затверджуються Національною академією наук України та центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування і реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища.

Основними напрямками наукової та науково-технічної діяльності установ природних і біосферних заповідників та національних природних парків є здійснення фундаментальних та прикладних наукових досліджень функціонування екосистем в умовах заповідних режимів, які включають:

- ведення Літопису природи;
- організацію та здійснення систематичних спостережень (моніторингу) за станом та динамікою природних комплексів та об'єктів, екосистем та клімату;
- інвентаризацію об'єктів флори та фауни, рослинних угруповань, природних середовищ (оселищ) та ландшафтного різноманіття тощо;
- розроблення наукових рекомендацій (програм, планів дій) щодо збереження і відтворення рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів рослинного і тваринного світу, занесених до Червоної книги України, до регіональних переліків видів рослин і тварин, що підлягають особливій охороні, та/або до переліків видів рослин і тварин, що підлягають охороні згідно з міжнародними зобов'язаннями, відновлення порушених корінних природних комплексів, гідрологічного режиму, збереження та відновлення рослинних угруповань, що історично склалися, запобігання проникненню чужорідних видів рослин і тварин, які загрожують екосистемам, середовищам існування або видам, контролю або усунення таких чужорідних видів;
- дослідження разом з фахівцями з охорони пам'яток історії та культури історико-культурних цінностей на території установи

ПЗФ для розроблення рекомендацій щодо поліпшення їх збереження;

- підготовку наукових матеріалів та рекомендацій, необхідних для провадження екологічної освітньо-виховної роботи, рекреаційної та інших видів діяльності установи ПЗФ;

- створення та ведення наукових фондів, баз даних, інформаційних систем;

- первинний облік кадастрових відомостей щодо територій та об'єктів природно-заповідного фонду.

Наукові дослідження в біосферних заповідниках здійснюються з урахуванням міжнародних програм.

Науково-дослідна установа розробляє щорічний план заходів з наукової та науково-технічної діяльності. Зазначений план розглядається науковими (вченими) або науково-технічними радами установ ПЗФ та затверджується керівником установи ПЗФ не пізніше 25 грудня року, що передує плановому.

Установа ПЗФ щороку готує аналітичний звіт про виконання плану заходів з наукової та науково-технічної діяльності. Копії зазначеного звіту подаються до органу державної влади, до сфери управління якого належить установа ПЗФ, та центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування і реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища, у строк до 15 січня року, наступного за звітним. Найбільш цікава інформація про виконання заходів з наукової та науково-технічної діяльності розміщується на веб-сайтах установ ПЗФ або на офіційних веб-сайтах органів державної влади, до сфери управління яких вони належать.

10.3. Наукові полігони

Для проведення наукових досліджень з вивчення природного розвитку екосистем та змін внаслідок антропогенного впливу створюються наукові полігони: стаціонарні ділянки спостережень, постійні пробні площі, профілі та трансекти.

Постійні пробні площі призначені для спостереження за станом різних компонентів природних комплексів й повинні включати всю сукупність основних варіантів корінних або близьких до них угруповань, представлених в природних і

біосферних заповідниках, національних природних парках мусять бути приурочені насамперед до основних елементів рельєфу (схилів, долин тощо). В гірських місцевостях ці площі мусять закладатися в різних висотних поясах.

Постійні пробні площі можуть створюватися для спостережень за похідними угрупованнями, динамічні процеси в яких виявляються особливо наглядно. Це можуть бути ділянки після зняття антропогенного пресу внаслідок створення природних і біосферних заповідників, національних природних парків, а також території, де відобразилася дія стихійних факторів (пожеж, повені тощо), і ділянки із різним ступенем впливу рекреації.

Мережа постійних пробних площ повинна також забезпечити спостереження за станом популяцій окремих видів рослин та тварин, тому пробні площі мусять охоплювати місцезнаходження рідкісних та цінних видів із врахуванням різних екологічних умов їх зростання.

Постійні пробні площі повинні бути чітко фіксовані на місцевості системою маркувальних знаків і мати свою нумерацію. Місцезнаходження кожної з них фіксується на схемі природних і біосферних заповідників, національних природних парках. На кожну постійну пробну площу мусить бути заведений паспорт.

Кількість постійних пробних площ залежить від різноманітності природних умов і розміру природно-заповідної території, кількості науковців, можливостей діставатися до площ. Розміри площ визначаються метою дослідження, типом рослинності, складністю структури ценозів, але вони мусять підходити для спостережень протягом тривалого часу.

Профілі та трансекти закладаються з метою проведення різних видів спостережень – екологічних, фенологічних, зоологічних тощо. Профілі закладаються в різних зонах і на них складаються паспорти.

Профілі та трансекти відмічаються стовпами – на відкритих територіях через 250-500 м, в лісі та гірських умовах через 100 - 250 м залежно від рельєфу і типу лісу. На закладених трансектах проводиться картування рослинності (масштаб його залежить від ширини трансекти та типів рослинності), карта трансекти зберігається серед наукових матеріалів. Картування повторюється кожні 5 - 10 років залежно від переважаючих типів рослинності

(на трав'яних типах частіше). Бажано проводити картування в певний місяць при оптимальному розвитку рослинності.

10.4. Літопис природи як основна форма узагальнення результатів наукових досліджень

Основною формою узагальнення результатів наукових досліджень та спостережень за станом і змінами природних комплексів, виконаних у природних заповідниках, біосферних заповідниках, національних природних парках, є їх літописи природи, матеріали яких використовуються для оцінки стану навколишнього природного середовища, розроблення заходів щодо охорони та ефективного використання природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки.

Порядок підготовки та програма Літопису природи затверджуються центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування і реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища, разом із Національною академією наук України.

Програма літопису природи (*додаток Б*) передбачає проведення інвентаризаційних робіт по вивченню флори, рослинності, фауни заповідників і національних природних парків. Особлива увага приділяється вивченню раритетної компоненти флори і фауни, в тому числі видів, занесених в чинні для України міжнародні переліки. Традиційними є фенологічні дослідження, ведення календаря природи. Загальний обсяг робіт по літопису природи кожен природний заповідник, біосферний заповідник, національний природний парк планує в залежності від забезпеченості штатними працівниками та обладнанням, можливості запрошувати спеціалістів інших установ.

Літопис природи ведеться постійно, а результати досліджень щорічно оформлюються у вигляді окремих томів.

Том Літопису природи подається у строк до 15 травня року, наступного за звітним періодом до центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування і реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища.

Матеріали літописів природи використовують для оцінки стану навколишнього природного середовища, розроблення наукових рекомендацій та заходів щодо охорони та ефективного

використання природних ресурсів, видів флори та фауни, забезпечення екологічної безпеки тощо.

Запитання для самоконтролю

1. Яка мета проведення наукових досліджень на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду?
2. Назвіть основні напрямки наукових досліджень на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду?
3. Як здійснюється організація наукових досліджень на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду?
4. Що належить до наукових полігонів на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду?
5. З якою метою закладаються профілі та трансекти?
6. Яка основна форма узагальнення щорічних результатів наукових досліджень та спостережень за станом і змінами природних комплексів, виконаних у природних заповідниках, біосферних заповідниках, національних природних парках?
7. Які розділи включає програма Літопису природи?

Використана література

1. Про природно-заповідний фонд України : *Закон України від 16.06.1992 № 2456-XII*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-12#n48>
2. Про наукову і науково-технічну діяльність : *Закон України від 26.11.2015 № 848-VIII*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19#Text>
3. Положення про наукову та науково-технічну діяльність природних і біосферних заповідників та національних природних парків : *Наказ Мінприроди України від 29.10.2015 № 414*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1444-15#Text>
4. Програмаи Літопису природи для заповідників та національних природних парків : *Наказ Мінекоресурсів України, НАН України від 25.11.2002 № 465/430*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v465_737-02#Text

Тема 11. ОСВІТНЬО-ВИХОВНА ДІЯЛЬНІСТЬ УСТАНОВ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ

11.1. Мета та напрямки екологічної освітньо-виховної роботи.

11.2. Порядок організації та проведення екологічної освітньо-виховної роботи.

11.3. Еколого-освітня стежка.

11.1. Мета та напрямки екологічної освітньо-виховної роботи

Екологічна освітньо-виховна діяльність здійснюється природними та біосферними заповідниками, національними природними парками, ботанічними садами, дендрологічними та зоологічними парками, регіональними ландшафтними парками, парками-пам'ятками садово-паркового мистецтва, управління якими здійснюють спеціальні адміністрації (далі – установи ПЗФ).

Метою екологічної освітньо-виховної роботи, що здійснюють установи ПЗФ, є цілеспрямований вплив на світогляд, поведінку і діяльність місцевого населення та відвідувачів установ ПЗФ стосовно збереження природної спадщини країни, природних комплексів територій та об'єктів природно-заповідного фонду, забезпечення підтримки природоохоронної діяльності установ ПЗФ шляхом поширення знань і підвищення обізнаності щодо цінностей біологічної та ландшафтної різноманітності, формування екологічної свідомості та виховання поваги до природи.

Основними напрямками екологічної освітньо-виховної роботи установ ПЗФ є:

- ведення освітньо-виховних робіт щодо необхідності збереження природних та історико-культурних цінностей на території установ ПЗФ, інших існуючих у регіоні та країні територіях та об'єктах природно-заповідного фонду;

- ознайомлення громадян із законодавством України, міжнародними конвенціями та договорами/угодами у природоохоронній сфері;

- інформування місцевого населення та відвідувачів про діяльність установ ПЗФ та забезпечення доступу громадян до публічної інформації;

- формування наукових знань, поглядів і переконань, які закладають основи відповідального ставлення до навколишнього природного середовища і, зокрема, територій та об'єктів природно-заповідного фонду України;

- створення позитивного іміджу установи ПЗФ і забезпечення підтримки природоохоронної діяльності установи ПЗФ місцевим населенням та відвідувачами.

У сфері екологічної освітньо-виховної роботи установа ПЗФ співпрацює з усіма верствами населення, підприємствами, установами та організаціями усіх форм власності, органами державної виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, громадськими та міжнародними організаціями, насамперед з дошкільними, загальноосвітніми, позашкільними, професійно-технічними та вищими навчальними закладами.

Установа ПЗФ здійснює екологічну освітньо-виховну роботу за допомогою різних форм діяльності, до яких належать:

- розроблення та виконання спеціалізованих екологічних освітньо-виховних програм, розрахованих на різні категорії учасників;

- надання практичної та методично-консультативної допомоги з питань екологічної освітньо-виховної роботи заінтересованим підприємствам, установам, організаціям і громадянам;

- робота із засобами масової інформації, друкованими та електронними виданнями;

- підготовка та виготовлення власних екологічних освітньо-виховних матеріалів, а також їх поширення через спеціальні видання (листівки, буклети, газети тощо) з використанням символіки установи ПЗФ та розповсюдження соціальної реклами;

- організація присутності установ ПЗФ в електронному інформаційному просторі шляхом створення та ведення веб-порталів установ ПЗФ;

- створення та організація діяльності екологічних освітньо-виховних центрів, музеїв природи, візит-центрів, постійних та мобільних виставок і стендів;
- організація екологічних освітньо-виховних екскурсій облаштованими еколого-освітніми стежками та маршрутами;
- співпраця з громадськими екологічними організаціями, заохочення до волонтерської діяльності, сприяння створенню громадських природоохоронних ініціатив;
- організація та проведення таборів, польових екологічних практик, зборів юних екологів, ботаніків, зоологів, гуртків, учнівських лісництв тощо;
- організація і проведення масових природоохоронних та екологічних освітньо-виховних заходів, тематичних науково-практичних заходів (конференцій, форумів, семінарів, навчальних тренінгів, круглих столів, тематичних вечорів, фестивалів, вікторин, олімпіад, екологічних ігор, конкурсів, екскурсій, акцій тощо) за участю громадськості, учнівської та студентської молоді.

11.2. Порядок організації та проведення екологічної освітньо-виховної роботи

З метою організації екологічної освітньо-виховної роботи в установах ПЗФ створюються окремі структурні підрозділи: відділи, сектори. Структурний підрозділ з екологічної освітньо-виховної роботи може бути об'єднаний з науковим або рекреаційним структурним підрозділом установи ПЗФ. До проведення екологічної освітньо-виховної роботи залучаються працівники наукових структурних підрозділів, служби державної охорони природно-заповідного фонду, природоохоронних науково-дослідних відділень, а також фахівці з інших підприємств, установ та організацій.

Положення про структурний підрозділ (відділ або сектор) визначає порядок організації екологічної освітньо-виховної роботи установи ПЗФ та затверджується її керівником. Положення про підрозділ має містити перелік основних напрямів та завдань екологічної освітньо-виховної роботи, форм діяльності, визначати порядок створення та використання елементів інфраструктурного еколого-освітнього облаштування з урахуванням положення про установу ПЗФ та проекту організації території установи ПЗФ.

Для здійснення екологічної освітньо-виховної роботи в установах ПЗФ створюються постійні і тимчасові форми інфраструктурного еколого-освітнього облаштування (рис.11.1).

Рисунок 11.1 – Форми інфраструктурного еколого-освітнього облаштування

Співпраця з питань екологічної освітньо-виховної роботи установ ПЗФ з іншими організаціями та установами здійснюється відповідно до законодавства та в межах спільних програм діяльності.

Установа ПЗФ бере участь у розробленні та реалізації разом із заінтересованими підприємствами, установами та організаціями спільних екологічних освітньо-виховних програм, проєктів, планів заходів, спрямованих на забезпечення охорони, збереження та сталого використання природних ресурсів регіону розташування установи ПЗФ.

Установа ПЗФ бере участь в організації та роботі регіональних екологічно-просвітницьких центрів, громадських приймалень, створених на базі закладів освіти, неурядових природоохоронних організацій тощо. Допускається створення регіональних екологічно-просвітницьких центрів на базі установи ПЗФ за умови участі інших заінтересованих підприємств, установ і організацій, фізичних і юридичних осіб та спільного фінансування діяльності центрів і відповідних заходів.

Установа ПЗФ за допомогою екологічної освітньо-виховної роботи залучає місцеве населення, насамперед дошкільні, загальноосвітні навчальні заклади, позашкільні, професійно-технічні та вищі навчальні заклади, громадські організації та інші заінтересовані підприємства, установи та організації, до природоохоронної діяльності установи ПЗФ, розміщує на своєму веб-порталі інформацію про співпрацю та про можливість участі у волонтерських заходах.

Установа ПЗФ сприяє підвищенню кваліфікації та обізнаності у сфері охорони навколишнього природного середовища та заповідної справи шляхом поширення екологічних знань і організації для працівників установ ПЗФ, заінтересованих установ, підприємств та організацій, у тому числі землекористувачів, учителів з природничих дисциплін, педагогів позашкільних навчальних закладів, студентів та аспірантів, представників громадських організацій та інших заінтересованих підприємств, установ та організацій спеціальних навчань, семінарів, обміну досвідом, надання можливості для проходження наукових та виробничих практик з вивчення законодавства про охорону навколишнього природного середовища, збереження природних та історико-культурних цінностей на території установи ПЗФ, інших територіях та об'єктах природно-заповідного фонду тощо.

Установа ПЗФ розробляє щорічний план заходів та інформацію з екологічної освітньо-виховної роботи. Щорічний план заходів та інформація з екологічної освітньо-виховної роботи установи ПЗФ розглядаються науково-технічною (науковою, вченою) радою установи ПЗФ та затверджуються керівником установи ПЗФ.

Установа ПЗФ у строк до 31 грудня поточного року інформує центральний орган виконавчої влади, до сфери управління якого належить установа ПЗФ, та центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування і реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища, про річний план та результати екологічної освітньо-виховної роботи установи ПЗФ за рік шляхом розміщення інформації на офіційному веб-сайті установи ПЗФ або органу, до сфери управління якого належить установа ПЗФ, подання інформації в паперовому вигляді або включення відповідної інформації до інших форм планування та звітності відповідно до вимог нормативно-правових актів.

11.3. Еколого-освітня стежка

Найпоширенішою формою постійної інфраструктури еколого-освітнього облаштування установ ПЗФ є еколого-освітня стежка.

Еколого-освітня стежка – спеціальний маршрут, який створюється з метою демонстрації природних, естетичних, а також культурних цінностей.

Протяжність еколого-освітньої стежки, зазвичай, не перевищує 2 км, а її ширина 1–1,5 м.

Для кожної еколого-освітньої стежки розробляється інформаційний опис, який містить:

- еколого-освітню та науково-популярну інформацію про природні об'єкти (екосистеми, біотопи, види флори та фауни тощо);

- інформацію історико-культурного та етнографічного спрямування; опис визначених форм маркування, інформаційного та рекреаційного облаштування;

- картосхему з позначеними природними об'єктами, місцями встановлення інформаційного та рекреаційного облаштування;

- умови проходження стежкою та гарантування безпеки відвідувачів; умови контролю за станом стежки та поновлення їх облаштування тощо.

Умови проходження стежкою повинні враховувати необхідність забезпечення мінімально можливого впливу на

природні комплекси і об'єкти, визначати безпечний для тварин час відвідування, оптимальну кількість відвідувачів, правила поведінки відвідувачів на території установи ПЗФ, передбачати умови супроводу тощо.

Кожна еколого-освітня стежка повинна мати свою назву, номер, маркування (у вигляді спеціальних стандартних знаків-символів стежки, смужок чи кружків, що розміщують на деревах, скелях, дорозі, не пошкоджуючи їх).

На маршруті екологічної стежки можуть бути розміщені рекреаційні та санітарно-гігієнічні об'єкти. У найбільш привабливих місцях мають бути передбачені майданчики для перепочинку, бесід, спостережень, фото- та кінозйомок тощо.

У межах екологічної стежки має гарантуватися безпека перебування відвідувачів, враховуватися можливі ризики, які виникають під час та після дощів (грози), снігопадів, штормів, пожеж тощо.

Рух маршрутом еколого-освітньої стежки організовується переважно під керівництвом екскурсовода або співробітника природоохоронного об'єкта.

Запитання для самоконтролю

1. Яка мета екологічної освітньо-виховної роботи установ ПЗФ?
2. Назвіть основні напрями екологічної освітньо-виховної роботи установ ПЗФ?
3. За допомогою яких форм діяльності установа ПЗФ здійснює екологічну освітньо-виховну роботу?
4. Який порядок організації екологічної освітньо-виховної роботи установ ПЗФ?
5. Перерахуйте постійні і тимчасові форми інфраструктурного еколого-освітнього облаштування?
6. Як установа ПЗФ проводить екологічну освітньо-виховну роботу?
7. Охарактеризуйте еколого-освітню стежку.

Використана література

1. Про природно-заповідний фонд України : *Закон України від 16.06.1992 № 2456-XII*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-12#n48>

2. Положення про екологічну освітньо-виховну роботу установ природно-заповідного фонду : *Наказ Мінприроди України від 26.10.2015 № 399*.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1414-15#Text>

3. Про затвердження переліку платних послуг, які можуть надаватися бюджетними установами природно-заповідного фонду : *Постанова Кабінету Міністрів України від 28.12.2000 № 1913*.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1913-2000-%D0%BF#Text>

4. Микитин Т.М. Організаційні механізми створення та функціонування екологічних стежок : Монографія під заг. ред. Микитина Т.М. Рівне: Волинські обереги, 2018. 182 с.

Тема 12. РЕКРЕАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ У МЕЖАХ ТЕРИТОРІЙ ТА ОБ'ЄКТІВ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ

12.1. Поняття рекреації та мета рекреаційної діяльності в межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду.

12.2. Основні напрями і види рекреаційної діяльності.

12.3. Організація рекреаційної діяльності та взаємодія з суб'єктами рекреаційної діяльності.

12.1. Поняття рекреації та мета рекреаційної діяльності в межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду.

В кінці ХХ століття суттєво зросла потреба населення у масовому відпочинку, оздоровленні та лікуванні. Тому організація рекреаційної діяльності є відповіддю на суспільні потреби.

***Рекреація** (від лат. *recreatio* – відновлення) – комплексний вид життєдіяльності людини, спрямований на відпочинок, оздоровлення і задоволення духовних потреб у вільний від роботи час.*

***Рекреаційна діяльність** – діяльність, що здійснюється з метою відновлення розумових, духовних і фізичних сил людей шляхом створення умов для їх загальнооздоровчого і пізнавального відпочинку.*

Закон України «Про природно-заповідний фонд України» передбачає використання територій та об'єктів природно-заповідного фонду в оздоровчих та інших рекреаційних цілях.

Рекреаційна діяльність на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду організовується в біосферних заповідниках, національних природних парках, регіональних ландшафтних парках, ботанічних садах, дендрологічних парках, зоологічних парках, парках-пам'ятках садово-паркового мистецтва, управління яких здійснюється спеціальною адміністрацією (далі – установи ПЗФ).

Метою рекреаційної діяльності у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду є створення умов для відпочинку, оздоровлення та туризму в природних умовах з додержанням режиму охорони заповідних природних комплексів

та об'єктів для відновлення розумових, духовних і фізичних сил людини.

12.2. Основні напрями і види рекреаційної діяльності

Основними напрямками рекреаційної діяльності у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду є:

- створення умов для здійснення рекреаційної діяльності з додержанням режиму територій і об'єктів природно-заповідного фонду;

- встановлення допустимих антропогенних (рекреаційних) навантажень на території і об'єкти природно-заповідного фонду;

- організація та облаштування інформаційно-туристичних центрів, еколого-освітніх стежок, туристичних маршрутів, оглядових майданчиків, рекреаційних ділянок, кемпінгів, таборів відпочинку;

- поширення інформації рекламного та інформаційного змісту (оприлюднення у засобах масової інформації та на вебсайтах інформації про рекреаційні ресурси і послуги, а також про суб'єктів рекреаційної діяльності в межах установ ПЗФ та/або поруч з ними);

- вивчення, узагальнення та впровадження кращого національного і закордонного досвіду і практики з організації рекреаційної діяльності;

- формування в рекреантів і місцевих жителів культури оздоровлення, відпочинку та туризму на природі, бережливого та гуманного ставлення до природної і культурної спадщини.

***Рекреаційна ділянка** – спеціально відведена ділянка в межах території та об'єкта природно-заповідного фонду, облаштована елементами рекреаційної інфраструктури для відпочинку та задоволення особистих потреб рекреантів.*

***Рекреаційна інфраструктура** – сукупність елементів облаштування і засобів організації для здійснення рекреаційної діяльності; елементи рекреаційної інфраструктури можуть бути віднесені до таких типів призначення: торговельного, побутового, соціально-культурного чи іншого призначення.*

Туристичний маршрут – спеціально обладнаний шлях проходження туристів і рекреантів, що прокладається, маркується та облаштовується з метою демонстрації найбільш привабливих природних, оздоровчих, естетичних, історико-культурних та інших цінностей.

Оглядовий майданчик – обладнане місце в межах території або об'єкта природно-заповідного фонду, створене з метою забезпечення огляду рекреантами природних комплексів та об'єктів.

Кемпінг – спеціально відведене та обладнане місце в межах території або об'єкта природно-заповідного фонду, призначене для тимчасового розміщення (ночівлі) авто-, мото-, велотуристів з наметами, будиночками на колесах (трейлерами). Різновидом кемпінгів з властивим готелю рівнем сервісу є глемпінг.

Табір для відпочинку – спеціально облаштоване місце для тимчасового розміщення, ночівлі та відпочинку рекреантів у наметах.

Рекреаційні ресурси – об'єкти, явища і процеси природного та антропогенного походження, які можуть бути використані для організації рекреаційної діяльності.

Основними видами рекреаційної діяльності у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду є організація оздоровлення, відпочинку, любительського та спортивного рибальства, різних видів туризму: дитячого, молодіжного, сімейного, для осіб похилого віку, для осіб з інвалідністю, культурно-пізнавального, лікувально-оздоровчого, спортивного, релігійного, екологічного (зеленого), сільського, підводного, гірського, пригодницького, автомобільного, самодіяльного.

Відпочинок у межах території або об'єкта природно-заповідного фонду за тривалістю може бути короткостроковим та тривалим.

Відпочинок за активністю може бути активним, пасивним, творчим або змішаним, з них:

- **активний відпочинок** охоплює будь-які види відпочинку, що потребують активної фізичної роботи організму та пересування рекреанта територією відпочинку (пішохідний, велосипедний, з використанням інших типів транспортних засобів; на різних видах тварин; водний, враховуючи прогулянки на катамаранах, різних

типах човнів, катерів і яхт, спуск гірською річкою на надувних плотах і човнах, катання на водних атракціонах, що буксируються; катання на лижах, у тому числі водних, і санках, сноукайтинг, сноубординг; водний слалом, каякінг, рафтинг, серфінг, віндсерфінг, кайтсерфінг, сапсерфінг, парасейлінг, вейкбординг; підводний з використанням аквалангів (дайвінг); лижний, зокрема гірськолижний; спортивні ігри та змагання; спелеотуризм; тролей; могузяні стежки; парапланеризм, дельтапланеризм, балунінг та інші різновиди спортивного туризму);

- *пасивний відпочинок* передбачає відсутність потреби у значних фізичних зусиллях та порівняно тривале перебування рекреанта на обмеженій території (спостереження за природними явищами, процесами і об'єктами, дикими рослинами і тваринами, засмагання на пляжі, медитаційні практики, лікувально-оздоровчий туризм);

- *творчий відпочинок* пов'язаний з використанням природних, естетичних, історико-культурних та інших цінностей територій та об'єктів ПЗФ для створення творів науки, літератури і мистецтв (фото-, відео-, кіно- та телевізійна зйомки, малювання на природі, культурно-пізнавальний туризм);

- *змішаний відпочинок* є комбінацією активного і пасивного та/або творчого відпочинку (похід з наметами, засмагання, купання, любительське і спортивне рибальство, участь у арт-пікніках або фестивалях та інших тематичних культурних подіях, влаштування пікніків, екологічний (зелений), сільський, пригодницький та інші види туризму).

Різновиди відпочинку показано на рис. 12.1.

Під час лікування, оздоровлення і реабілітації рекреантами використовуються природні лікувальні ресурси та оздоровчі властивості лісів, луків, водойм з метою відновлення своїх розумових, духовних і фізичних сил.

Спортивні тренування, збори та змагання мають такі різновиди: спортивний туризм (пішохідний, лижний, гірський, водний, велосипедний тощо), спортивне орієнтування, туристичні тренінги, скелелазіння та альпінізм, вітрильний спорт, каякінг, веслування, водний слалом; інші види спорту, враховуючи змішані та комплексні.

Рисунок 12.1 – Різновиди відпочинку

Любительське та спортивне рибальство охоплює вилов риби і добування водних безхребетних у визначених місцях території або об'єкта ПЗФ і може здійснюватися лише за умови, що така діяльність не суперечить цільовому призначенню території або об'єкта ПЗФ, встановленим вимогам щодо охорони, відтворення та використання їх природних комплексів та окремих об'єктів.

12.3. Організація рекреаційної діяльності та взаємодія з суб'єктами рекреаційної діяльності

Рекреаційна діяльність у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду організовується і здійснюється відповідно до положень про ці території та об'єкти.

Рекреаційна діяльність організовується установами ПЗФ або іншими землекористувачами у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду, які розташовані на землях, наданих їм у постійне користування або у власність, із залученням, у разі необхідності, суб'єктів рекреаційної діяльності на договірних умовах і здійснюється шляхом формування та надання рекреаційних послуг.

Планування рекреаційної діяльності в установах ПЗФ проводиться в рамках розроблення щорічних планів природоохоронних заходів.

Умови перебування рекреантів на території природно-заповідного фонду мають враховувати необхідність забезпечення мінімально можливого впливу на природні комплекси і об'єкти, визначати безпечний час (період) перебування, оптимальну кількість відвідувачів (рекреантів).

У разі негативного впливу на природні комплекси та об'єкти установи ПЗФ та інші землекористувачі можуть встановлювати обмеження щодо часу відвідування і кількості рекреантів у межах окремих рекреаційних ділянок, еколого-освітніх стежок, туристичних маршрутів та інших природних ділянок, продажу та/або безкоштовного поширення квитків, створення механізму попереднього бронювання/продажу рекреаційних послуг і ознайомлення з можливостями доступу до рекреаційних послуг чи ресурсів.

У випадку завдання шкоди природним комплексам і об'єктам або рекреаційній інфраструктурі установи ПЗФ або інші землекористувачі зменшують рекреаційне навантаження та вживають заходів для відновлення рекреаційного ресурсу.

Інформація щодо кожної рекреаційної ділянки установи ПЗФ повинна розміщуватися на інформаційних щитах у місцях входу (в'їзду) до ділянки і включати відомості про:

- найменування установи ПЗФ та її природоохоронного науково-дослідного відділення;
- назву та площу рекреаційної ділянки;
- найменування суб'єкта рекреаційної діяльності, який надає послуги в межах рекреаційної ділянки, та його контактну інформацію;
- рекреаційну інфраструктуру;
- платні послуги та їхню вартість;
- правила безпечної поведінки рекреантів;
- номери телефонів для звернень у випадках надзвичайних ситуацій та нещасних випадків;
- картосхему рекреаційної ділянки з позначенням окремих елементів рекреаційної інфраструктури;
- посилання на офіційний вебсайт установи ПЗФ.

Інформація про рекреаційну ділянку також розміщується на офіційному вебсайті установи ПЗФ і, крім зазначеної інформації, додатково має включати (надавати посилання на відповідні вебсторінки):

- описи природних цінностей та особливо привабливих об'єктів у районі рекреаційної ділянки та поблизу;
- відомості про розташування найближчих транспортних розв'язок (станцій, зупинок), місць для ночівлі (готелів, мотелів, пансіонатів, санаторіїв, баз відпочинку, кемпінгів, таборів тощо) та закладів харчування;
- інформацію про можливості бронювання/придбання платних або безкоштовних послуг.

Плата за відвідування територій та об'єктів природно-заповідного фонду встановлюється згідно зі статтею 47 Закону України «Про природно-заповідний фонд України», а плата за надання рекреаційних послуг – відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 28 грудня 2000 року № 1913 «Про затвердження переліку платних послуг, які можуть надаватися бюджетними установами природно-заповідного фонду». У розрахунках вартості платних послуг ураховуються витрати на надання, створення та відновлення рекреаційних ресурсів.

Отримані кошти установами ПЗФ використовуються відповідно до положень про них та затверджених кошторисів і не можуть бути вилучені в дохід державного бюджету крім випадків, передбачених законом.

Установи ПЗФ можуть самостійно організовувати та здійснювати рекреаційну діяльність, надавати платні послуги або укладати договори про рекреаційну діяльність із суб'єктами рекреаційної діяльності.

Укладення договорів щодо тимчасового користування лісами для рекреаційних цілей здійснюється відповідно до статей 16, 18, 20, 30-33 Лісового кодексу України та Правил використання корисних властивостей лісів,

Здійснення рекреаційної діяльності сторонніми суб'єктами рекреаційної діяльності у межах територій установ ПЗФ без укладення з ними договорів не допускається.

Суб'єкти рекреаційної діяльності в межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду зобов'язані:

- забезпечувати під час здійснення рекреаційної діяльності дотримання законодавства, санітарно-гігієнічних норм, правил пожежної безпеки;

- надавати рекреантам достовірну, доступну та своєчасну інформацію про рекреаційні ресурси, послуги, програму відвідування, обслуговування та відпочинку на територіях та об'єктах ПЗФ, що відвідуються;

- надавати роз'яснення рекреантам щодо їхніх прав та обов'язків, з додержання режиму територій та об'єктів ПЗФ, поведінки на/в воді, луках/степу, заболоченій місцевості, лісі, горах; інших правил особистої та колективної безпеки;

- не допускати під час здійснення рекреаційних заходів псування елементів рекреаційної інфраструктури, заподіяння шкоди природним комплексам та об'єктам, забруднення і засмічення територій та водних об'єктів, здійснення самовільних рубок дерев та чагарників, пошкодження рослинного покриву, розведення вогнищ у необлаштованих місцях, іншу заборонену законодавством про охорону навколишнього природного середовища діяльність;

- дотримуватись умов договорів та надавати повну і своєчасну інформацію щодо рекреаційної діяльності та кількості рекреантів установам ПЗФ.

Рекреаційна діяльність у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду може здійснюватися у рамках спільних проєктів, зокрема інвестиційних, програм і планів діяльності підприємств, установ та організацій усіх форм власності з органами виконавчої влади і органами місцевого самоврядування, громадськими та міжнародними організаціями.

Запитання для самоконтролю

1. Розкрийте зміст поняття «рекреація».
2. Назвіть основні види рекреаційної діяльності у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду.
3. Які є види відпочинку за активністю?
4. Як організовується і здійснюється рекреаційна діяльність у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду?

5. Яка інформація повинна подаватися установою природно-заповідного фонду щодо кожної рекреаційної ділянки?

6. Як здійснюється рекреаційна діяльність сторонніми суб'єктами рекреаційної діяльності у межах територій установ природно-заповідного фонду?

Використана література

1. Про природно-заповідний фонд України : *Закон України від 16.06.1992 № 2456-XII*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-12#n48>

2. Положення про рекреаційну діяльність у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду України : *Наказ Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України від 26.07.2022 № 256*.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1043-22#Text>

3. Про затвердження переліку платних послуг, які можуть надаватися бюджетними установами природно-заповідного фонду : *Постанова Кабінету Міністрів України від 28.12.2000 № 1913*

URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1913-2000-%D0%BF#Text>

4. Лісовий кодекс України : *Кодекс України від 21.01.1994 № 3852-XII*.

URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3852-12#Text>

5. Про затвердження Правил використання корисних властивостей лісів : *Наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України від 14 серпня 2012 року № 502*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1536-12#Text>

Тема 13. ПОРЯДОК СТВОРЕННЯ Й ОГолоШЕННЯ ТЕРИТОРІЙ ТА ОБ'ЄКТІВ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ

13.1. Підготовка і подання клопотань про організацію чи оголошення територій та об'єктів природно-заповідного фонду.

13.2. Попередній розгляд клопотань.

13.3. Прийняття рішень про створення чи оголошення територій, об'єктів природно-заповідного фонду та їх охоронних зон.

13.4. Резервування цінних для заповідання територій та об'єктів.

13.1. Підготовка і подання клопотань про організацію чи оголошення територій та об'єктів природно-заповідного фонду

З метою припинення процесів погіршення стану навколишнього природного середовища необхідно розширити існуючі та створити нові території та об'єкти природно-заповідного фонду, що є стратегічним завданням для досягнення екологічної збалансованості території України. Створення територій природно-заповідного фонду є важливою складовою національного природоохоронного законодавства України й міжнародних документів у галузі охорони навколишнього природного середовища та необхідною умовою євроінтеграції України.

Першим етапом у створенні територій та об'єктів природно-заповідного фонду є підготовка й подання клопотання.

Підготовка і подання клопотань про створення чи оголошення територій та об'єктів природно-заповідного фонду можуть здійснюватися:

- обласними, Київською та Севастопольською міськими державними адміністраціями, органом виконавчої влади Автономної Республіки Крим з питань охорони навколишнього природного середовища – щодо територій та об'єктів природно-заповідного фонду загальнодержавного значення;

- науковими установами, природоохоронними громадськими об'єднаннями або іншими заінтересованими підприємствами, установами, організаціями та громадянами – щодо територій та

об'єктів природно-заповідного фонду загальнодержавного та місцевого значення.

Клопотання подаються до державних органів, уповноважених проводити їх попередній розгляд.

Клопотання складається із:

- обґрунтування необхідності створення чи оголошення території або об'єкта природно-заповідного фонду певної категорії;

- характеристики природоохоронної, наукової, естетичної та іншої цінності природних комплексів та об'єктів, що пропонуються для заповідання;

- відомостей про місцезнаходження, розміри, характер використання, власників та користувачів природних ресурсів;

- картографічного матеріалу.

До клопотань додаються документи, що підтверджують та доповнюють обґрунтування необхідності створення чи оголошення територій або об'єктів природно-заповідного фонду.

13.2. Попередній розгляд клопотань

Клопотання про необхідність створення чи оголошення територій та об'єктів природно-заповідного фонду попередньо розглядається у місячний строк:

- *щодо територій та об'єктів загальнодержавного значення* – центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування і реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища;

- *щодо територій та об'єктів місцевого значення* – обласними, Київською та Севастопольською міськими державними адміністраціями, а на території Автономної Республіки Крим – органом виконавчої влади Автономної Республіки Крим з питань охорони навколишнього природного середовища.

У разі схвалення клопотань центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування і реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища, обласними, Київською та Севастопольською міськими державними адміністраціями, а на території Автономної Республіки Крим – органом виконавчої влади Автономної

Республіки Крим з питань охорони навколишнього природного середовища проводиться їх погодження з власниками та первинними користувачами природних ресурсів у межах територій, рекомендованих для заповідання. Створення, оголошення, розширення територій та об'єктів природно-заповідного фонду, а також резервування цінних для заповідання територій та об'єктів у межах земель, переданих у комунальну власність територіальних громад, які на момент передачі не були передані у користування фізичних, юридичних осіб, погодження не потребують.

На підставі результатів погодження клопотань центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування і реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища, забезпечує розробку спеціалізованими проектними та науковими установами проектів створення природних заповідників, біосферних заповідників, національних природних парків, заказників, пам'яток природи, парків-пам'яток садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення.

Розробка проектів створення регіональних ландшафтних парків, заповідних урочищ, а також заказників, пам'яток природи та парків-пам'яток садово-паркового мистецтва місцевого значення забезпечується обласними, Київською та Севастопольською міськими державними адміністраціями, а на території Автономної Республіки Крим – органом виконавчої влади Автономної Республіки Крим з питань охорони навколишнього природного середовища.

Забезпечення розробки проектів створення ботанічних садів, дендрологічних парків та зоологічних парків може бути доручено заінтересованим державним органам чи установам.

Проект створення природних територій та об'єктів природно-заповідного фонду – документ, на підставі якого готуються рішення про створення чи оголошення території або об'єкта природно-заповідного фонду, визначаються його межі, розробляється Положення про цю територію або об'єкт та Проект організації його території.

Проекти створення територій та об'єктів природно-заповідного фонду передаються центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування і реалізує державну політику у

сфері охорони навколишнього природного середовища, обласними, Київською та Севастопольською міськими державними адміністраціями, а на території Автономної Республіки Крим – органом виконавчої влади Автономної Республіки Крим з питань охорони навколишнього природного середовища у встановленому порядку уповноваженим приймати рішення про створення чи оголошення територій та об'єктів природно-заповідного фонду.

13.3. Прийняття рішень про створення чи оголошення територій, об'єктів природно-заповідного фонду та їх охоронних зон

Рішення про створення природних заповідників, національних природних парків, а також щодо інших територій та об'єктів природно-заповідного фонду загальнодержавного значення приймаються Президентом України.

Рішення про створення біосферних заповідників приймається з додержанням вимог міжнародних договорів та міжнародних програм, учасником яких є Україна.

Рішення про організацію чи оголошення територій та об'єктів природно-заповідного фонду місцевого значення та встановлення охоронних зон територій та об'єктів природно-заповідного фонду приймається Верховною Радою Автономної Республіки Крим, обласними, Київською та Севастопольською міськими радами.

Порядок відведення земельних ділянок природним заповідникам, біосферним заповідникам, національним природним паркам, регіональним ландшафтним паркам, а також ботанічним садам, дендрологічним паркам, зоологічним паркам визначається Земельним Кодексом України.

Ділянки землі та водного простору з усіма природними ресурсами та об'єктами вилучаються з господарського використання і надаються природним заповідникам, національним природним паркам, ботанічним садам, зоологічним паркам.

До складу територій національних природних парків можуть включатися ділянки землі та водного простору інших землевласників та землекористувачів.

Регіональні ландшафтні парки та парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва організуються з вилученням або без вилучення земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів у їх власників або користувачів.

Оголошення заказників, пам'яток природи та заповідних урочищ провадиться без вилучення земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів у їх власників або користувачів.

Території та об'єкти природно-заповідного фонду або їх частини, що створюються чи оголошуються без вилучення земельних ділянок, що вони займають, передаються під охорону підприємствам, установам, організаціям і громадянам обласними, Київською та Севастопольською міськими державними адміністраціями, органом виконавчої влади Автономної Республіки Крим з питань охорони навколишнього природного середовища з оформленням охоронного зобов'язання.

Охоронним зобов'язанням оформляється передача під охорону території чи об'єкта природно-заповідного фонду з визначенням переліку зобов'язань щодо забезпечення додержання встановленого режиму охорони та збереження.

Зміна меж, категорії та скасування статусу територій та об'єктів природно-заповідного фонду проводиться за погодженням з центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування і реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища, на підставі відповідного експертного висновку, який готує профільна наукова установа, (університет, науково-дослідний інститут чи науковий центр тощо) до сфери діяльності якого належить охорона навколишнього природного середовища.

13.4. Резервування цінних для заповідання територій та об'єктів

З метою недопущення знищення або руйнування в результаті господарської діяльності цінних для заповідання територій та об'єктів до прийняття у встановленому порядку рішень про організацію чи оголошення територій та об'єктів природно-заповідного фонду і виділення необхідних для цього коштів проводиться їх резервування на період до п'яти років.

Резервуванню підлягають території, що включають землі державної та комунальної власності.

Території, що резервуються з метою наступного заповідання, залишаються у віданні їх землевласників та землекористувачів і використовуються за цільовим призначенням із додержанням особливих вимог охорони навколишнього природного середовища та обмежень, що визначаються рішенням про резервування. Провадження на таких територіях діяльності, що призводить до зміни угідь, на земельних ділянках усіх категорій земель (боліт, степів, сіножатей, пасовищ, земельних лісових ділянок) забороняється.

Рішення про резервування приймає орган виконавчої влади, орган місцевого самоврядування, який передає земельні ділянки державної чи комунальної власності у власність та користування відповідно до повноважень, визначених статтею 122 Земельного кодексу України, на підставі технічної документації із землеустрою щодо резервування цінних для заповідання територій та об'єктів.

Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища, орган виконавчої влади Автономної Республіки Крим у сфері охорони навколишнього природного середовища, структурний підрозділ обласної, Київської чи Севастопольської міської державної адміністрації у сфері охорони навколишнього природного середовища, наукова установа, природоохоронне громадське об'єднання звертаються до органу виконавчої влади, органу місцевого самоврядування, який передає земельні ділянки державної чи комунальної власності у власність та користування відповідно до повноважень, визначених статтею 122 Земельного кодексу України, з клопотанням про надання дозволу на розроблення технічної документації із землеустрою щодо резервування цінних для заповідання територій та об'єктів.

До клопотання додаються графічні матеріали, на яких зазначено бажане місце розташування цінних для заповідання територій та об'єктів, обґрунтування необхідності їх заповідання.

Орган виконавчої влади, орган місцевого самоврядування у межах своїх повноважень у десятиденний строк розглядає зазначене клопотання і надає дозвіл на розроблення технічної

документації із землеустрою щодо резервування цінних для заповідання територій та об'єктів або мотивовану відмову в його наданні. Підставою для відмови у наданні такого дозволу може бути лише невідповідність місця розташування цінних для заповідання територій та об'єктів вимогам законів та прийнятих відповідно до них нормативно-правових актів.

У разі надання дозволу на розроблення технічної документації із землеустрою щодо резервування цінних для заповідання територій та об'єктів Рада міністрів Автономної Республіки Крим, органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, які передають земельні ділянки державної чи комунальної власності у власність та користування відповідно до повноважень, визначених статтею 122 Земельного кодексу України, зобов'язані протягом десяти робочих днів з дня прийняття такого рішення відобразити на картографічній основі Державного земельного кадастру орієнтовне місце розташування цінних для заповідання територій та об'єктів, а також дату та номер відповідного рішення. Зазначена інформація оприлюднюється на офіційному веб-сайті центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері земельних відносин, на безоплатній основі.

Орган виконавчої влади або орган місцевого самоврядування у десятиденний строк з дня отримання технічної документації із землеустрою щодо резервування цінних для заповідання територій та об'єктів приймає рішення про її затвердження та резервування цінних для заповідання територій та об'єктів.

Запитання для самоконтролю

1. Назвіть основні етапи створення й оголошення територій та об'єктів природно-заповідного фонду.

2. Який термін розгляду клопотання про необхідність створення чи оголошення територій та об'єктів природно-заповідного фонду?

3. На кого покладається розробка проектів територій та об'єктів природно-заповідного фонду?

4. Хто приймає рішення про створення чи оголошення територій та об'єктів природно-заповідного фонду?

5. Який документ оформляється на території та об'єкти природно-заповідного фонду або їх частини, що створюються чи оголошуються без вилучення земельних ділянок, що вони займають?

6. Які території підлягають резервуванню?

Використана література

1. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року : *Закон України від 28.02.2019 № 2697-VIII.*

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19#Text>

2. Про природно-заповідний фонд України : *Закон України від 16.06.1992 № 2456-XII.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-12#n48>

3. Земельний кодекс України : *Кодекс України від 25.10.2001 № 2768-III.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text>

4. Методичні рекомендації щодо розроблення проектів створення природних територій та об'єктів природно-заповідного фонду України : *Наказ Мінприроди України від 21.08.2018 № 306.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0306737-18#Text>

5. Про затвердження Інструкції щодо оформлення охоронних зобов'язань на території та об'єкти природно-заповідного фонду : *Наказ Мінприроди України від 25.02.2013 № 65.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0404-13#Text>

6. Виявлення територій, придатних для оголошення об'єктами природно-заповідного фонду. Інструктивні та методичні матеріали/ за заг. ред. О. Кравченко. Львів, 2018. 136 с.

Тема 14. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНИЙ ФОНД

14.1. Юридична відповідальність за порушення законодавства про природно-заповідний фонд.

14.2. Види відповідальності за порушення законодавства про природно-заповідний фонд.

14.3. Шкода та збитки природно-заповідному фонду внаслідок збройної агресії Російської Федерації

14.1. Юридична відповідальність за порушення законодавства про природно-заповідний фонд

Порушення законодавства про природно-заповідний фонд України тягне за собою притягнення винних осіб до юридичної відповідальності. Під юридичною відповідальністю за екологічні правопорушення розуміють відносини між державою в особі правоохоронних органів, спеціально уповноважених органів у галузі екології та природних ресурсів, інших спеціально уповноважених суб'єктів, – з одного боку, і фізичними особами (громадянами, посадовими чи службовими) – з іншого щодо застосування до порушників відповідних стягнень. Через механізм юридичної відповідальності реалізується державний примус до виконання законодавства.

Юридична відповідальність виконує такі основні функції: *стимулюючу* до виконання норм законодавства про природно-заповідний фонд, *компенсаційну*, оскільки спрямована на відшкодування втрат в природному середовищі, *превентивну*, що пов'язана з запобіганням новим правопорушенням, і *карну*, що забезпечує покарання особи, винної у вчиненні екологічних правопорушень.

Підставою застосування заходів юридичної відповідальності є вчинення *екологічного правопорушення*. Екологічним правопорушенням є протиправне, як правило, винне діяння (дія чи бездіяльність), що посягає на встановлений в Україні екологічний правопорядок і заподіяло чи реально загрожує заподіяти екологічну шкоду. Правопорушення поділяються на *проступки* (дисциплінарні чи адміністративні) та *злочини* (кримінально карні).

Перелік правопорушень в сфері охорони і використання природно-заповідного фонду, що є підставами притягнення винних до юридичної відповідальності, міститься в статті 64 Закону України «Про природно-заповідний фонд України».

Відповідальність за порушення законодавства про природно-заповідний фонд несуть особи, винні у:

а) нецільовому використанні територій та об'єктів ПЗФ, порушенні вимог проектів створення та організації територій ПЗФ;

б) здійсненні в межах територій та об'єктів ПЗФ та їх охоронних зон забороненої господарської діяльності;

в) організації на територіях та об'єктах ПЗФ, в їх охоронних зонах господарської діяльності без попереднього проведення екологічної експертизи або з порушенням її висновків;

г) невжитті заходів щодо попередження і ліквідації екологічних наслідків аварій та іншого шкідливого впливу на території та об'єкти ПЗФ;

д) порушенні строків і порядку розгляду клопотань про створення територій та об'єктів ПЗФ;

е) порушенні вимог щодо використання територій та об'єктів ПЗФ;

є) перевищенні допустимих хімічних, фізичних, біотичних та інших впливів і антропогенних навантажень, порушенні вимог наданих дозволів на використання територій та об'єктів ПЗФ;

ж) псуванні, пошкодженні чи знищенні природних комплексів територій та об'єктів ПЗФ і зарезервованих для включення до його складу;

з) самочинній зміні меж, відведенні територій та об'єктів ПЗФ для інших потреб.

14.2. Види відповідальності за порушення законодавства про природно-заповідний фонд

Конкретні стягнення за вчинення правопорушень передбачені в зведених кодифікаційних актах: заходи дисциплінарної відповідальності – в *Кодексі законів про працю*, адміністративної відповідальності – в *Кодексі України про адміністративні правопорушення*, кримінальної відповідальності – в *Кримінальному кодексі України*, засади

майнової відповідальності – в *Цивільному кодексі України* та в спеціальних нормативно-правових актах.

Залежно від характеру правопорушення, його тяжкості, особи, що вчинила протиправне діяння, розрізняють **дисциплінарну, адміністративну та кримінальну** відповідальність. Незалежно від притягнення до одного з цих трьох видів відповідальності, на винного може бути покладено обов'язок відшкодувати шкоду, спричинену відповідним правопорушенням. Таке відшкодування здійснюється в порядку **цивільної відповідальності**.

До **дисциплінарної відповідальності** можуть притягатись особи, винні в невиконанні або неналежному виконанні своїх трудових обов'язків, пов'язаних зі здійсненням природоохоронних заходів. Такі обов'язки покладаються на них трудовим договором, укладеним між працівником та власником підприємства, установи, організації або уповноваженим ним органом. Види дисциплінарних стягнень та порядок їх накладення регулюються Кодексом законів про працю від 10.12. 1971 р. При цьому для окремих категорій працівників (державних службовців, працівників служби охорони природно-заповідного фонду, лісової охорони, рибоохорони та деяких інших) статутами і положеннями про дисципліну цих категорій працівників можуть передбачатись також інші дисциплінарні стягнення.

Дисциплінарні стягнення застосовуються органом, якому надано право прийняття на роботу (обрання, затвердження і призначення на посаду) даного працівника. На працівників, які несуть дисциплінарну відповідальність за статутами, положеннями та іншими актами законодавства про дисципліну, дисциплінарні стягнення можуть накладатись також вищестоящими органами. Працівники, які займають виборні посади, можуть бути звільнені тільки за рішенням органу, який їх обрав, і лише з підстав, передбачених законодавством.

Дисциплінарне стягнення застосовується власником або уповноваженим ним органом безпосередньо за виявленням проступку, але не пізніше одного місяця з дня його виявлення, не рахуючи часу звільнення працівника від роботи у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю або перебування його у відпустці.

Дисциплінарне стягнення не може бути накладене пізніше шести місяців з дня вчинення проступку.

Законодавство про працю вимагає чіткого дотримання процедури накладення дисциплінарного стягнення. Перш за все власник або уповноважений ним орган повинен зажадати від порушника трудової дисципліни письмові пояснення. Стягнення оголошується в наказі (розпорядженні) і повідомляється працівникові під розписку.

За кожне порушення трудової дисципліни може бути застосовано лише одне дисциплінарне стягнення. При обранні виду стягнення власник або уповноважений ним орган повинен враховувати ступінь тяжкості вчиненого проступку і заподіяну ним шкоду, обставини, за яких вчинено проступок, і попередню роботу працівника.

Адміністративна відповідальність встановлена за «порушення правил охорони та використання територій та об'єктів природно-заповідного фонду» (ст. 91 Кодексу України про адміністративні правопорушення), «самовільне випалювання сухої рослинності або її залишків» в межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду (ч. 2 ст. 77¹ ст. 91 Кодексу України про адміністративні правопорушення).

Особливості застосування **цивільної відповідальності** полягають у визначенні розмірів шкоди, заподіяної внаслідок порушення законодавства про природно-заповідний фонд, які визначаються на основі кадастрової еколого-економічної оцінки та спеціальних такс, які затверджуються Кабінетом Міністрів України.

Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження спеціальних такс для обчислення розміру шкоди, заподіяної порушенням законодавства про природно-заповідний фонд» встановлені спеціальні такси внаслідок:

- незаконної рубки або пошкодження дерев та рослин, що мають здерев'яніле стебло, до ступеня припинення росту;
- пошкодження дерев та рослин, що мають здерев'яніле стебло, до ступеня неприпинення росту;
- знищення або пошкодження лісових культур, природного підросту та самосіву, сіянців і саджанців;

- знищення або пошкодження газонів та квітників;
- самовільної заготівлі сіна або випасання худоби;
- незаконного збору або знищення дикорослих трав'янистих рослин, лісової підстилки, лікарських рослин, дикорослих плодів, горіхів, ягід, другорядних лісових матеріалів;
- незаконного добування чи знищення об'єктів тваринного світу, пошкодження або знищення їх жител та споруд, місць перебування і розмноження;
- пошкодження карстово-спелеологічних, геологічних та гідрологічних об'єктів;
- проїзду транспорту, прольоту та посадки літальних апаратів;
- самовільного зайняття земельних ділянок, невиконання умов знімання, збереження і нанесення родючого шару ґрунту, забруднення та засмічення їх територій;
- знищення або пошкодження інформаційно-охоронних та інших знаків;
- знищення або пошкодження осушувальних каналів, дренажних і протиерозійних систем, доріг та інших об'єктів.

Пред'явлення претензій про відшкодування шкоди є компетенцією Державної екологічної інспекції – центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику із здійснення державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення і охорони природних ресурсів.

Шкода, заподіяна внаслідок порушення законодавства про природно-заповідний фонд, підлягає компенсації в повному обсязі.

Кримінальна відповідальність передбачена за «умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду» (ст. 252 Кримінального кодексу України), «порушення правил охорони або використання надр, незаконне видобування корисних копалин» (ст. 240 Кримінального кодексу України) «незаконну порубку лісу» (ст. 246 Кримінального кодексу України) та «незаконне полювання» (ст. 248 Кримінального кодексу України).

Застосування заходів адміністративної або кримінальної відповідальності не звільняє винних від компенсації шкоди.

Відповідно до чинного законодавства передбачено як судовий, так і позасудовий порядок відшкодування шкоди. У разі відмови від добровільного відшкодування збитків, стягнення їх сум проводиться у судовому порядку за позовами Державної екологічної інспекції та її територіальних органів. З метою визначення розміру збитків, заподіяних природному середовищу, суд може призначити відповідну експертизу.

14.3. Шкода та збитки природно-заповідному фонду внаслідок збройної агресії Російської Федерації

Внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України, що розпочалася у 2014 році з анексії Криму та бойових дій на Донбасі, постало питання про відшкодування агресором шкоди і збитків, завданих воєнними діями.

Визначення розмірів та обсягів шкоди та збитків, завданих природно-заповідному фонду збройною агресією Російської Федерації, здійснюється з метою:

- прогнозування загальнодержавних та секторальних витрат на відновлення;
- визначення обсягів компенсації державі за шкоду, заподіяну довкіллю, а також національному надбанню держави, до якого належить природно-заповідний фонд;
- подання на цих підставах відповідних позовів на компенсацію до судових інстанцій, у тому числі – міжнародних.

Для визначення розмірів і обсягів шкоди та збитків, завданих територіям та об'єктам природно-заповідного фонду України збройною агресією Російської Федерації розроблена спеціальна «Методика визначення шкоди та збитків, завданих територіям та об'єктам природно-заповідного фонду внаслідок збройної агресії Російської Федерації», (далі – Методика).

Відповідно до Методики, відшкодуванню підлягають:

- понесені або необхідні витрати на відновлення природних комплексів та об'єктів в межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду в обсязі, еквівалентному втраченим (пошкодженим) природним ресурсам, які надавалися цими природними комплексами та об'єктами;

- виражені у грошовій формі відновлювані втрати природно-заповідного фонду за період від дати втрати (пошкодження) до відновлення до вихідного стану;

- виражені у грошовій формі безповоротні (невідновлювані) втрати природно-заповідного фонду;

- збитки, завдані в результаті забруднення атмосферного повітря, земель, вод, що визначаються за окремо встановленими методиками з урахуванням коефіцієнта 10, яким визначається особлива природоохоронна цінність територій та об'єктів природно-заповідного фонду;

- витрати на проведення оцінки завданої шкоди та збитків (на експертизу, експертне дослідження (експертне оцінювання), збирання та оброблення даних дистанційного зондування Землі).

Об'єктами оцінки, згідно із Методикою, є:

- природні комплекси, до яких відносяться: ландшафти, екосистеми, природні середовища існування, такі як місця токування, линяння, гніздових колоній птахів, постійних чи тимчасових скупчень тварин, нерестовищ, території, що є шляхами міграції тварин, інші території, що є середовищем існування рослин і тварин, а також частини зазначених природних комплексів в межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду;

- природні об'єкти, а саме: об'єкти рослинного і тваринного світу, а також нори, хатки, лігва, мурашники, боброві загати та інше житло і споруди тварин, унікальні природні утворення, в тому числі такі, що оголошені пам'ятками природи;

- штучно створені об'єкти природно-заповідного фонду.

Функціональний модуль «ЕкоЗагроза» єдиної екологічної платформи «ЕкоСистема» містить інформацію про збитки природно-заповідному фонду, завдані внаслідок збройної агресії Російської Федерації.

Запитання для самоконтролю

1. Які функції виконує юридична відповідальність за порушення законодавства про природно-заповідний фонд?

2. У чому полягає сутність екологічного правопорушення?

3. Який юридичний документ містить перелік правопорушень у сфері охорони та використання природно-заповідного фонду України?

4. Які існують види відповідальності за порушення законодавства про природно-заповідний фонд?

5. З якою метою здійснюється визначення розмірів та обсягів шкоди та збитків, завданих природно-заповідному фонду збройною агресією Російської Федерації?

Використана література

1. Про природно-заповідний фонд України : *Закон України від 16.06.1992 № 2456-XII*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-12#n48>

2. Про затвердження спеціальних такс для обчислення розміру шкоди, заподіяної порушенням законодавства про природно-заповідний фонд : *Постанова Кабінету Міністрів України від 10.05.2022 № 575*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/575-2022-%D0%BF#Text>

3. Порядок визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації : *Постанова Кабінету Міністрів України від 20.03.2022 № 326*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/326-2022-%D0%BF#Text>

4. Про затвердження Методики визначення шкоди та збитків, завданих територіям та об'єктам природно-заповідного фонду внаслідок збройної агресії Російської Федерації : *Наказ Міндовкілля від 13.10.2022 № 424*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1416-22#Text>

5. Завдані збитки. ПЗФ. *Екосистема* : веб-сайт. URL: <https://ecozagroza.gov.ua/damage/pzf>

ДОДАТКИ

Додаток А

Перелік багатосторонніх міжнародних договорів України з питань співробітництва у сфері збереження біорізноманіття

№	Назва міжнародної організації	Дата набуття членства в міжнародній організації	Підстава для набуття членства в міжнародній організації
1.	Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступу до правосуддя з питань охорони довкілля (Орхуська конвенція) Aarhus Convention	30.10.2001	Закон України від 06.07.1999 № 832-XIV «Про ратифікацію Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля»
2.	Конвенція про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином як середовище існування водоплавних птахів» (Рамсарська конвенція) Convention on Wetlands of International Importance especially as Waterfowl Habitat	01.12.1991	Закон України від 29.10.1996 № 437/96 «Про участь України в Конвенції про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином як середовище існування водоплавних птахів»
3.	Картахенський протокол про біобезпеку до Конвенції про біологічне різноманіття Cartagena Protocol on Biosafety to the Convention on Biological Diversity	11.09.2003	Закон України від 12.09. 2002 № 152-IV
4.	Конвенція ООН про боротьбу з опустелюванням у тих країнах, що потерпають від серйозної посухи та/або опустелювання, особливо в Африці	27.08.2002	Закон України від 04.07.2002 № 61-IV
5.	Конвенція про збереження мігруючих видів диких тварин Convention on the Conservation of Migratory Species of Wild Animals (CMS)	01.11.1999	Закон України від від 19.03.1999 № 535-XIV "Про приєднання України до Конвенції про збереження мігруючих видів диких тварин"
6.	Конвенція про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що перебувають під загрозою зникнення Convention on International Trade in Endangered Species of Wild Fauna and Flora (CITES)	29.03.2000	Закон України від 14.05.1999 р. № 662-XIV "Про приєднання України до Конвенції про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що перебувають під загрозою зникнення"
7.	Конвенція про біологічне різноманіття Convention on Biological Diversity (CBD)	05.08.1995	Закон України від 29.11.1994 № 257/94-ВР
8.	Рамкова конвенція про охорону та сталий розвиток Карпат Framework Convention on the Protection and Sustainable Development of the Carpathians (Carpathian Convention)	04.01.2006	Закон України від 07.04.2004 № 1672-IV «Про ратифікацію Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпа»

9.	Угода про збереження афро-євразійських мігруючих водно-болотних птахів Agreement on the Conservation of African-Eurasian Migratory Waterbirds (AEWA)	01.01.2003	Закон України від 04.07.2002 № 62-IV "Про ратифікацію Угоди про збереження афро-євразійських мігруючих водно-болотних птахів"
10	Угода про збереження популяцій європейських кажанів Agreement on the Conservation of Populations of European Bats (EUROBATS)	29.10.2000	Закон України від 14.05.1999 № 663-XIV "Про приєднання України до Угоди про збереження кажанів в Європі"
11	Угода про збереження китоподібних Чорного моря, Середземного моря та прилеглої акваторії Атлантичного океану Agreement on the Conservation of Cetaceans of the Black Sea, Mediterranean and Contiguous Atlantic Area (ACCOBAMS)	01.01.2004	Закон України від 09.07.2003 № 1067-IV "Про приєднання до Угоди про збереження китоподібних Чорного моря, Середземного моря та прилеглої акваторії Атлантичного океану"
12	Конвенція про збереження дикої фауни і флори та природних середовищ існування в Європі (Бернська Конвенція) Convention on the Conservation of European Wildlife and Natural Habitats	15.11.1997	Закон України від 29.10.1996 N 436/96 «Про приєднання України до Конвенції 1979 року про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі»
13	Європейська ландшафтна конвенція	01.07.2006	Закон України від 07.09.2005 № 2831-IV

Додаток Б

Програма літопису природи

1. Загальні відомості про природний заповідник, національний природний парк, біосферний заповідник.
 - 1.1. Територіальна структура.
 - 1.2. Функціональне зонування.
2. Наукові полігони.
 - 2.1. Постійні пробні площі.
 - 2.2. Профілі та трансекти.
3. Абіотичне середовище.
 - 3.1. Клімат.
 - 3.2. Гідрологія.
 - 3.3. Рельєф.
4. Рослинний світ.
 - 4.1. Флора.
 - 4.2. Рослинність.
5. Тваринний світ.
 - 5.1. Інвентаризація фауни.
 - 5.2. Чисельність фонових видів тварин.
 - 5.3. Екологічний моніторинг фонових і рідкісних видів та фауністичних угруповань.
6. Збереження видів рослин і тварин, природних середовищ, що занесені в чинні для України міжнародні переліки.
 - 6.1. Збереження видів флори і фауни.
 - 6.2. Збереження природних середовищ.
7. Календар природи.
 - 7.1. Ведення календаря природи.
 - 7.2. Фенокліматична періодизація року.
 8. Антропогенний вплив.
9. Аналіз результатів та перспективи наукових досліджень.
 - 9.1. Основні результати досліджень за темою літопис природи.
 - 9.2. Основні результати досліджень за спеціальними темами.
 - 9.3. Поповнення наукових фондів.
 - 9.4. Основні підсумки наукової та науково-освітньої діяльності.
 - 9.5. Перспективи наукової та науково-освітньої діяльності.

- 9.6. Розробка природоохоронних рекомендацій.
- 10. Участь заповідників і парків у виконанні чинних для України міжнародних конвенцій.
 - 10.1. Світова мережа біосферних резерватів ЮНЕСКО.
 - 10.2. Міжнародні конвенції.
 - 10.3. Європейський червоний список видів тварин і рослин, що знаходяться під загрозою зникнення у світовому масштабі.
 - 10.4. Участь у створенні транскордонних природоохоронних територій та екологічних коридорів, спільній діяльності в їх межах.
 - 10.5. Інші форми міжнародного співробітництва.
- 11. Особливості поточного року.

Навчальне видання

Г р и н ч и ш и н Наталія Миколаївна

ЗАПОВІДНА СПРАВА

Навчальний посібник

Літературний редактор: **Галина Падик**

Технічний редактор, верстка
та відповідальний за випуск: **Наталія Гринчишин**

Підписано до друку 11.11.2024 р.
Формат 60×84/16. Гарнітура Times New Roman.
Цифровий друк. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. 6,41.

Друк ФОП ГНІДЬ Я. Б.
79069, м. Львів, вул. Шевченка, 352/34